

**PRAVDA, ODGOVORNOST I SOCIJALNA
REKONSTRUKCIJA
U BOSNI I HERCEGOVINI:**

**STUDIJA O BOSANSKIM SUDIJAMA I TUŽITELJIMA NA OSNOVU
INTERVJUA**

Centar za ljudska prava
Međunarodna pravna klinika za ljudska prava
Univerzitet Kalifornija, Berkeley
i
Centar za ljudska prava
Univerzitet Sarajevo

Maj 2000.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	1
I. SAŽETAK.....	2
II. UVOD	4
A. PROBLEM	4
B. BOSANSKI PRAVOSUDNI SISTEM I TRIBUNAL.....	6
C. PROGRAM OBAVJEŠTAVANJA ŠIRE JAVNOSTI O RADU TRIBUNALA	8
D. METODOLOGIJA	9
III. SAZNANJA.....	12
A. ZAJEDNIČKE TEME MEĐU UČESNICIMA U RS I FEDERACIJI.....	12
<i>Učesnici se identificuju kao profesionalci .....</i>	12
<i>Vjerovanje u principe pravde .....</i>	13
<i>Učesnici se identificuju sa zapadnoevropskom pravnom tradicijom .....</i>	14
<i>Opadanje statusa i profesionalni standardi.....</i>	14
<i>Korupcija.....</i>	16
<i>Politika .....</i>	16
<i>Stavovi prema međunarodnoj zajednici.....</i>	19
<i>Nacionalna svijest i odanost državnim strukturama.....</i>	20
B. FAKTORI KOJI DOPRINOSE OTPORU MEĐU UČESNICIMA PREMA MEĐUNARODnim SUĐENJIMA ZA RATNE ZLOČINE I ODGOVORNOST ZA RATNE ZLOČINE.....	23
<i>Vidjenje Bošnjaka .....</i>	24
<i>Vidjenje bosanskih Srba .....</i>	26
<i>Vidjenje bosanskih Hrvata.....</i>	30
C. PRIMJEDBE UČESNIKA NA PRAKSU I PROCEDURE TRIBUNALA	33
D. STAV UČESNIKA O NJIHOVOM TRETMANU OD STRANE TRIBUNALA	35
E. PROPUSTI U KOMUNIKACIJI KOJE VIDE UČESNICI	36
IV. DISKUSIJA.....	37
A. KONTEKST.....	37
B. PROFESIONALNI IDENTITET	37
C. ZAPAŽANJA UČESNIKA O MEĐUNARODNOJ ZAJEDNICI I TRIBUNALU.....	39
D. ODGOVORNOST I GENOCID	42
E. SOCIJALNA REKONSTRUKCIJA I POMIRENJE.....	43
V. PREPORUKE	47
DODATAK A	51
DODATAK B	55
DODATAK C	56
DODATAK D	57
DODATAK E	58

PREDGOVOR

Ova studija o sudijama i tužiteljima u Bosni i Hercegovini ("BiH") je prvi izvještaj u višegodišnjem proučavanju koje vodi Centar za ljudska prava pri Univerzitetu Kalifornija, Berkeley, o odnosu između pravde, odgovornosti i rekonstrukcije u bivšoj Jugoslaviji. Centar za ljudska prava vodi interdisciplinarno istraživanje o pitanjima iskrslim u međunarodnim ljudskim pravima i humanitarnom pravu. Međunarodna pravna klinika za ljudska prava pri Univerzitetu Kalifornija, Pravna škola Berkeley (Boalt Hall) i Centar za ljudska prava pri Univerzitetu u Sarajevu su, u toku rada na ovoj studiji, sarađivali sa Centrom za ljudska prava. Međunarodna klinika za ljudska prava angažuje studente prava u projektima namijenjenim za unapređenje i jačanje zaštite ljudskih prava na nacionalnim, regionalnim i međunarodnim forumima. Centar za ljudska prava nastoji da razvije kapacitete u BiH koji će voditi istraživanje ljudskih prava, kao i uključiti studiju o ljudskim pravima u nastavne planove univerziteta.

Profesor na Pravnoj klinici Harvey Weinstein, pridruženi direktor Centra za ljudska prava, rezidentni predavač Laurel Fletcher, pridruženi direktor Međunarodne klinike za ljudska prava i Ermin Sarajlija, tadašnji vršilac dužnosti direktora Centra za ljudska prava, rukovodili su ovim projektom, u čemu su učestvovali i stažisti Klinike Damir Arnaut, Daska Babcock-Halaholo, Kerstin Carlson, Brian Egan, Anne Mahle, Joyce Wan i Nazgul Yergalieva, kao i bosanski studenti prava Edisa Peštek, Gordan Radić i Tamara Todorović. Profesor Zvonko Miljko, sa Univerziteta Mostar (zapadni), asistent Elmedin Muratbegović, sa Univerziteta Sarajevo i profesor Rajko Kuzmanović, sa Univerziteta Banja Luka, bili su veze fakulteta sa istraživačima u dijelu studije vođene na terenu. Izvještaj su napisali profesori Fletcher i Weinstein i stažisti Klinike Arnaut, Babcock-Halaholo, Carlson i Mahle. Istraživači izražavaju zahvalnost za doprinos osoblja Centra za ljudska prava u Sarajevu, vršiocu dužnosti direktora Dini Abazoviću, bibliotekaru i arhivaru Saši Madacki i realizatoru programa Aidi Mehicević.

I. SAŽETAK

Ovaj izvještaj opisuje saznanja iz studije intervjua koji su vođeni u junu, julu i avgustu 1999., na reprezentativnom uzorku od trideset dva bosanska suca i tužitelja sa osnovnom ili nadležnošću apelacionog suda za nacionalna suđenja ratnim zločinima. Svrha ove studije bila je da se među tim profesionalnim pravnicima ocijeni razumijevanje stavova prema Međunarodnom sudu za zločine za bivšu Jugoslaviju (“ICTY” ili “Tribunal”) i pokretanju krivičnog postupka za ratne zločine. Nastojali smo da razjasnimo primjedbe i otpor prema Tribunalu ispitujući: (1) prihvatljivost međunarodne pravde; (2) faktore koji mogu doprinijeti nesporazumima ili neprihvatanju međunarodnih krivičnih postupaka; i (3) zapažanja o odnosu između krivičnih postupaka i socijalne rekonstrukcije. Na osnovu naše analize saznanja, nudimo preporuke kako ojačati odnos između Tribunalala i bosanske pravne zajednice.

Naša saznanja pokazuju da su učesnici u okviru nacionalnih grupa podržali koncept odgovornosti za one koji su počinili ratne zločine. Međutim, omjer podrške Tribunalu razlikovao se prema nacionalnoj grupi. Učesnicima je uglavnom nedostajala jasna slika o procedurama Tribunalala, a bili su i slabo informisani o njegovom radu. Međutim, svi su željeli nepristrasne informacije o Tribunalu sa pravnim sadržajem, pošto sudije i tužitelji imaju ograničen ili nikakav pristup pravnim publikacijama iz ili o Tribunalu. Opšta kritika Tribunalala od strane pravnika bila je ta da svoj sporadični kontakt s Tribunalom vide kao znak potcenjivanja. Osim toga, pokazali su svoje nezadovoljstvo s Tribunalom zbog više oblasti: njegov jedinstven spoj procedura građanskog i sudskog prava; način na koji se slučajevi odabiraju; način na koji se optužnice izdaju – posebno zapečaćene optužnice; dužina pritvora i suđenja; i pravila dokaznog postupka koje primjenjuje Tribunal. Prema nekim od ovih pitanja, učesnici određenih nacionalnih grupa izrazili su rezerve jedinstvene za tu nacionalnu grupu. Na primjer, bosanski Srbi i bosanski Hrvati osudili su ili doveli u sumnju upotrebu zapečaćenih optužnica. Osim toga, praktično svi učesnici u ove dvije grupe izrazili su zabrinutost da je Tribunal “politička organizacija”; u ovom kontekstu, “politički” znači pristrasan i stoga nesposoban da omogući pravična suđenja.

Iskrsnulo je nekoliko tema i predmeta o kojima su učesnici iz svih nacionalnih grupa izrazili čvrste stavove, uključujući:

Profesionalizam: Učesnici su jasno naglasili svoju jaku odanost visoko profesionalnim standardima, i profesionalizam povezali sa striktnom primjenom pravnih pravila za određeni slučaj.

Pravda: Učesnici su podržali principe pravde i nepristrasnu primjenu zakona, čak i u slučajevima kada sudska presuda može naići na protivljenje javnog mnjenja.

Zapadnoevropska pravna tradicija: Učesnici su ocijenili bosanski pravni sistem kao dio zapadnoevropske pravne tradicije i podržali reformu pravnog zakona kako bi bio u skladu sa zakonom razvijenih evropskih demokracija.

Korupcija i pad standarda: Učesnici su osudili korupciju – koju su usko definisali kao podmićivanje – u pravnoj profesiji uopšte i naglasili da oni i njihove neposredne kolege nisu bili upleteni u protivzakonite radnje. Međutim, sudije i tužitelji su izrazili ozbiljnu zabrinutost zbog

posljedica koje je na pravnu profesiju ostavilo popuštanje profesionalnih standarda za vrijeme rata, kao i zbog pada socijalnog statusa profesije.

Politika: Učesnici su naveli finansijsku zavisnost od zakonodavnih tijela kao primarnu prijetnju nezavisnosti pravosuđa. Sudije i tužitelji su osudili destruktivne efekte političkih stranaka na pravosudni sistem.

Međunarodna zajednica: Učesnici su podržali napore međunarodne zajednice da ojača nezavisnost sudija i tužitelja. Međutim, pravnici su kritikovali međunarodne organizacije koje djeluju u BiH, objašnjavajući da su međunarodni predstavnici često bili neupoznati s bosanskim pravnim sistemom i da su proizvoljno djelovali kako bi nametnuli vanjske propise zemlji i njenim legalnim institucijama.

Uticaj nacionalnog identiteta jasno se očitovao kada su učesnici diskutovali o svojim stavovima u vezi nacionalnih grupa; ulozi države; odgovornosti za rat; genocidu; ulozi Tribunal-a i budućnosti BiH. Na primjer, kada je riječ o genocidu, bošnjački učesnici su, kao prvo, vjerovali da su srpske snage počinile akt genocida nad Bošnjacima, dok su pravnici bosanski Srbi uglavnom izjavili ili da nemaju dovoljno informacija da bi dali mišljenje o tome ili da su genocid počinile sve tri strane. Isto tako su učesnici bosanski Hrvati naveli da se akt genocida desio na “sve tri strane”.

Implikacije tih saznanja razmotrone su u Diskusiji (§ IV). Na osnovu naših saznanja i analiza preporučujemo nadležnim organima:

- *da usvoje* zakonodavstvo koje osigurava nezavisnost sudstva u oba entiteta u BiH;
- *da ustanove* redovan i trajan profesionalni kontakt među pravnicima u svakom entitetu;
- *da sudijsko vijeće* sastavljeno od tri suca, od kojih jedan treba biti sudija koji nije građanin BiH ili neke druge od zemalja bivše Jugoslavije, presuđuje na suđenjima za ratne zločine u svakom entitetu;
- *da slijede* opciju vođenja suđenja Tribunal-a na teritoriji BiH uz podršku programa rigorozne zaštite svjedoka, sudija i profesionalnih pravnika;
- *da se proširi* program obavještavanja šire javnosti o radu Tribunal-a;
- *da ispitaju* niz alternativa za krivične postupke, kako bi se unaprijedila socijalna rekonstrukcija kroz organizaciju međuentitetskog savjeta čiji bi sponsor bio Ured Visokog predstavnika (“OHR”); i
- *da ugrade* odgovarajuće mehanizme Međunarodnog suda za zločine (“ICC”) da bi se osigurala transparentnost i pristupačnost, obraćajući pažnju na potrebe i brige direktno pogodenih zajednica i njihovih pravnih zastupnika.

II. UVOD

“Sud je formiran u Nirmbergu gdje se sudilo ratnim zločincima, a nakon toga i uprkos tome ratni zločinci su se pojavili širom svijeta, i tako će biti u budućnosti. Oni se ne mogu spriječiti.”

Bosanski sudija

“Haški Tribunal ne služi pravdi. Pogledajte tog ratnog zločinca, Erdemovića, koji je dobio pet godina za ubistvo preko sedamdeset ljudi. Nepravedno je da on dobije tako blagu kaznu.”

Žena iz Srebrenice

“Ne možete ispraviti Hag kada je loše zasađen i ukorijenjen. Pogrešno je kako je postavljen, sastavljen i fundiran. Mi želimo da rasteretimo [bivša tužiteljica Tribunal] Arbour i da im se sudi ovdje – ali na kojim sudovima? Opstruirala bi ih cijela struktura.”

Bosanski novinar

“Ljudi nemaju povjerenja u Tribunal. Ali to je jedino svjetlo na kraju tunela. Bez njega ne bi bilo pravde i ovo bi bila konačna izdaja.”

Urednik bosanskog magazina

Svrha ove studije bila je da se ispitaju pitanja koja su iskrasnula u četiri različite oblasti:

- (1) Da li je međunarodna pravda prihvatljiva za sudske i tužiteljske pojmove?
- (2) Koji faktori doprinose nesporazumima ili neprihvatanju međunarodnih krivičnih postupaka?
- (3) Kako sudske i tužiteljske u Bosni i Hercegovini vide odnos između krivičnih postupaka i socijalne rekonstrukcije?
- (4) Koje bi procese trebalo pokrenuti kako bi se olakšalo da nacionalni pravni sistem prihvati međunarodni sud?

A. Problem

Ovaj izvještaj je dio veće studije koja ispituje tradicionalne pretpostavke u vezi pravde, odgovornosti i rekonstrukcije kao posljedicu masovnog nasilja i genocida. Iako je međunarodna zajednica obratila veliku pažnju na rješenje konflikta i diplomatske mehanizme sprječavanja nasilja, manju pažnju je posvetila identifikovanju potrebnih aspekata procesa obnove zemlje rastrzane sektaškom borbom.¹ Nakon što je humanitarna intervencija obezbijedila potrebe za opstanak, dugoročni razvoj se, tradicionalno, prvo usmjerio na ekonomski faktore, ne osvrćući se na socijalna i psihološka pitanja koja su ubrzala nasilje ili se pojavila kao njegova posljedica. To kako poslijeratna društva shvataju prošlost, određuju odgovornost za počinjene zločine i bore se da rekonstruišu podijeljene zajednice je višestruk proces o kome je bilo mnogo mišljenja ali malo razumijevanja. Osim toga, iako je opšte poznato da krivični postupci unapređuju nekoliko ciljeva, uključujući otkrivanje istine; izbjegavanje kolektivne odgovornosti individualiziranjem

---

¹ CARNEGIE KOMISIJA O SPRJEČAVANJU KONFLIKTA, PREVENTING DEADLY CONFLICT (Dec. 1997).

krivice; prekidanje ciklusa nekažnjivosti; sprječavanje budućih ratnih zločina; obezbjeđenje zaključivanja rasprava za žrtve i potsticanje demokratskih institucija, malo je poznato o ulozi koju sudske intervencije imaju u obnovi društava.²

U maju 1993., Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija je osnovalo ad hoc međunarodni tribunal da bi se sudilo navodnim počiniteljima ratnih zločina počinjenih od 1991. na teritoriji bivše Jugoslavije.³ Kako je zabilježeno u jednom dokumentu Tribunal-a, jedan od njegovih ciljeva jeste da služi "kao sredstvo da pomogne u pomirenju i spriječi ponovno izbijanje konflikta."⁴ Međutim, za razliku od Tribunal-a u Nirmbergu i Tokiju, ovaj Tribunal nije proizvod "pravde pobjednika". Tribunal, uspostavljen pod okriljem međunarodne zajednice, zadužen je za suđenje ratnim zločinima koje su počinile sve strane u konfliktu. Ipak, kako ćemo pokazati, mnogi pravnici, bosanski Hrvati i bosanski Srbi – pripadnici nacionalnih grupa čije je oružane snage međunarodna zajednica optužila kao počinitelje masovnih ratnih zločina – odbacili su Tribunal kao "politički" sud. Tako je Tribunal pogoden krizom legitimite u Bosni.

Građani BiH iz svih nacionalnih grupa pokazuju podvojenost prema Tribunalu. Mnogi vide Tribunal kao presudan korak prema pravdi, dok ga drugi vide kao manifestaciju miješanja spolja.⁵ Osim ovog, mnogi Bosanci i međunarodne organizacije sumnjuju u sposobnost nacionalnog pravosuđa, i u Federaciji Bosni i Hercegovini ("Federacija") i u Republici Srpskoj ("RS"), da može kompetentno krivično goniti ratne zločince na nepristrasan način. Na kraju, kako nedavno uspostavljeni ad hoc tribunali (ICTY i Međunarodni tribunal za zločine za Ruandu) vode prva međunarodna suđenja nakon Drugog svjetskog rata, ipak se vode u radikalno drukčijem kontekstu, a njihov efekat na domaća suđenja za ratne zločine i njihov odnos prema domaćem pravosuđu tek treba u potpunosti da se razumije.

Procedure Tribunal-a i pravila dokaznog postupka su modelirani prije svega prema sudskom pravu, koje se razlikuje od tradicije građanskog prava BiH. Međunarodni tribunali u Nirmbergu i Tokiju stvorili su proceduralna pravila koje su uzeli iz građanskog i sudskog prava. Naprotiv, Tribunal je usvojio "veliko suprotan" pristup prema svojim sudskim postupcima.⁶ Kako je objasnio prvi predsjednik Tribunal-a, sudije su željeli ostati "što neutralniji" i stoga su odbacili većinu aspekata građanskog prava, koji sudiji dodjeljuje primarni zadatak provjere navoda i prikupljanje potrebnih dokaza.⁷ Pretpostavljali smo da izbor proceduralnih pravila može imati važne implikacije u tome koliko Tribunal izgleda pristupačan bosanskim sudijama i tužiteljima. Ipak, bilo je malo sistematskog proučavanja o uticaju koji izbor pravila dokaznog

² MARK OSIEL, MASS ATROCITY, COLLECTIVE MEMORY, AND THE LAW 6-10 (1997).

³ V.S. Rez. 808, U.N. SCOR, 48. Ses., 3175. Sjed., U.N. Doc. S/RES/808 (1993); V.S. Rez. 827, U.N. SCOR, 48. Ses., 3217. Sjed., U.N. Doc. S/RES/827 (1993).

⁴ Međunarodni tribunal za zločine za bivšu Jugoslaviju, Ured predsjednika, Prijedlog Programa šire javnosti o Tribunalu (1999) (neobjavljeni izvještaj, u predmetu sa *Berkeley Journal of International Law*).

⁵ U ljeto 1998, Centar za ljudska prava pri Univerzitetu Kalifornija, Berkeley, vodio je neformalnu anketu sa NGO, novinarima, akademicima, preživjelim i predstavnicima međunarodnih organizacija u BiH, što je definisalo svrhu i prirodu ovog projekta.

⁶ Antonio Cassese, predsjednik Međunarodnog tribunal-a za zločine za bivšu Jugoslaviju, Pregled pravila i procedura Međunarodnog tribunal-a za zločine za bivšu Jugoslaviju, Obraćanje, na brifingu, članovima diplomatskih misija (11. feb. 1994) kod VIRGINIA MORRIS & MICHAEL P. SCHAFER, AN INSIDER'S GUIDE TO THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA 650-51 (1995).

⁷ *Id.*

postupka i procedure ima na mišljenja bosanskih profesionalnih pravnika prema međunarodnom tijelu.

Uprkos izazovima koje predstavljaju međunarodni tribunali za zločine, raste podrška Ujedinjenih nacija za međunarodna krivična gonjenja, što je pokazalo nedavno stvaranje statuta za stalni Međunarodni sud za zločine.⁸ Uključivanje međunarodne zajednice u nedavne ratove na Balkanu označava važan pomak prema međunarodnoj intervenciji u konfliktima baziranim na humanitarnim razlozima. Svakako, kasnije intervencije na Kosovu i u Istočnom Timoru su noviji primjeri dalje erozije tradicionalne nekažnjivosti koju nudi državni suverenitet. Ostaje pitanje na osnovu čega i gdje će svjetska zajednica intervenisati, ali je očito da državni suverenitet više ne nudi štit pred vanjskom intervencijom kao što je nekad činio.

Međunarodna intervencija u oružanom konfliktu sve više je povezana sa međunarodnim pokretanjem krivičnog postupka zbog povreda humanitarnog prava počinjenih tokom takvih epizoda. Osim toga, mišljenje svjetskih lidera i diplomata slaže se oko ideje da međunarodno krivično gonjenje bude sastavni dio procesa pomirenja u zemlji koja je bila rastrzana nasiljem.⁹ Tumačenja zvaničnika i pravnika Tribunala pokazuju da su takođe prihvatali ovu šиру težnju – funkciju uticaja suda koja ide izvan usko fokusiranog pravnog mandata presuđivanja u krivičnim postupcima.¹⁰ Sedam godina nakon uvođenja Tribunal-a, mnogo i malo se promijenilo. Uprkos stalnom protivljenju nekih zemalja i političara da sarađuju s Tribunalom, broj hapšenja se povećao, a uz dodatne resurse Tribunal je sada čvrsto uspostavljen. Ovo je pravo vrijeme da se preispitaju politika i prakse uvedene kada je Tribunal uspostavljen u sred rata.

B. Bosanski pravosudni sistem i Tribunal

---

⁸ Rimski statut Međunarodnog suda za zločine, U.N. Dok. A/CONF.183/9 (1998); takođe dostupan na <www.un.org/law/icc/index.htm>.

⁹ Nakon osude Jean-Paul Akayesu, Ured sekretara za štampu u Bijeloj kući je izjavio: "Pomirenje, sigurnost i regionalni razvoj će zaživjeti . . . samo kada se prekine ciklus nasilja i uspostavi odgovornost." Ured sekretara za štampu, Bijela kuća (3. sept. 1998) (visited May 9, 2000) <<http://www.pub.whitehouse.gov/>>; "Pomirenje ne može početi kada se odlaže pravda za krivca. Sve dok pravda izmiče, viđenje krivice će ostati a težak proces nacionalnog pomirenja će se okončati prije nego što dobije šansu da počne." Američki ambasador u Ujedinjenim nacijama, Bill Richardson, *No Peace Without Justice*, izvještaj sa DIPLOMATSKE KONFERENCIJE AMBASADORA ZA USPOSTAVLJANJE MEĐUNARODNOG SUDA ZA ZLOČINE, Rim, Italija (15-17. juli 1999); Cherif Bassiouni, *Searching for Peace and Achieving Justice*, 59 AUT LAW & CONTEMP. PROBS. 9, 23 (1996). *Takođe vidjeti:* Cherif Bassiouni, *The Commission of Experts Established pursuant to Security Council Resolution 780: Investigating Violations of International Humanitarian Law in the Former Yugoslavia*, 5 CRIM. L. F. 279, 339 (1994); Peter Burns, *An International Criminal Tribunal: The Difficult Union of Principle and Politics*, 5 CRIM. L. F. 341, 344, 374 (1994).

¹⁰ Gabrielle Kirk McDonald, bivša predsjednica Tribunal-a je izjavila: "Naša je nada da ćemo kroz ovaj proces spriječiti buduće počinjenje zločina i postaviti temelj za pomirenje. Ne očekujem od Tribunal-a da . . . nekako magično stvori pomirenje, ali barem možemo postaviti temelj." Intervju Erica Stovera i Christophera Joycea sa sudijom McDonald u Hagu, Holandija (26.juli 1999); "Ovaj sudski proces bitan je da počne pomirenje." Richard Goldstone, *Ethnic Reconciliation Needs the Help of a Truth Commission*, INTERNATIONAL HERALD TRIBUNE, 24. oktobar 1998. Osim toga, pravni savjetnik UN i podsekretar za pravna pitanja Carl-August Fleichhauer je izjavio: "Ta tri važna cilja [okončanje ratnih zločina, odgovornost počinitelja i prekidanje ciklusa etničkog nasilja i osvete] isprepleteni su u osnovnom razlogu za uspostavljanje ovog Tribunal-a . . .", citirao Peter Burns, *An International Criminal Tribunal: The Difficult Union of Principle and Politics*, 5 CRIM. L.FORUM 341, 374 n.137 (1994). *Vidjeti* Theodore Meron, *Answering for War Crimes, Lessons from the Balkans (ICTY)*, FOREIGN AFFAIRS, Jan./Feb. 1997 at 2-8.

Tribunal ima primarnu nadležnost za pokretanje postupka za ratne zločine. Ipak, dobro uhodan nacionalni pravosudni sistem u Bosni je kritičan prema svakom opsežnijem i sistematskom naporu da se sudi optuženim ratnim zločincima. Sam broj potencijalnih okrivljenika i resursi potrebni za vođenje takvih suđenja će opteretiti kapacitet Tribunala. Prema tome, odgovornost za veliki broj ratnih zločina tražiće aktivno učešće nacionalnih sudova u BiH.¹¹ Ipak se mnogi Bosanci i predstavnici međunarodnih organizacija pitaju da li je nacionalni pravosudni sistem u stanju da se suoči sa ovim izazovom.

Ovaj zadatak komplikuje sporazum iz 1996. između tri potpisnice Dejtonskog mirovnog sporazuma (Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Savezna Republika Jugoslavija) pod nazivom "Rimski sporazum" ili "Putni propisi."¹² Prema ovom dokumentu, bosanske vlasti moraju podnijeti dokumentaciju o optuženim ratnim zločincima Uredu tužitelja Tribunal ("OTP") na reviziju i odobrenje prije postupka hapšenja i suđenja tim licima. U početku, zbog nedostatka fondova, OTP nije imao resurse da vodi brzu reviziju predmeta. Stoga su bosanske sudije i tužitelji koji su pokrenuli suđenja za ratne zločine bili suočeni sa mučnim odlaganjima. U vrijeme ove studije, proces revizije je i dalje osjetljivo pitanje. Pokretanje nacionalnih suđenja za ratne zločine je područje u kome se pravni sistem BiH i Tribunal ukrštaju. S obzirom na napetost koja prati ovu proceduru, nadamo se da ćemo osvijetliti način kako bosanske sudije i tužitelji vide ovaj institucionalni aranžman.

Zabrinutost zbog bosanskog pravosudnog sistema potiče iz različitih izvora, kao što su Misija Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini ("UNMIB"),¹³ Međunarodna krizna grupa ("ICG"),¹⁴ OHR,¹⁵ Program UN za ocjenu pravosudnog sistema ("JSAP")¹⁶ i Inicijativa za evropsku stabilnost ("ESI").¹⁷ Kritike se odnose na nedostatak sudske odgovornosti, korupciju sudija i ministarstava pravde; zastrašivanje od strane nacionalnih političkih partija i kriminalnih elemenata; nedostatak provođenja sudske odluke od strane policije; politički otpor jedinstvenom pravosudnom sistemu u Federaciji; slabu međuentitetsku saradnju; finansijsku zavisnost sudija od političkog sistema; politički obojena sudska naimenovanja; sudije bez iskustva; nedostatak

¹¹ Neil J. Kritz, *Coming to Terms with Atrocities: A Review of Accountability Mechanisms for Mass Violations of Human Rights*, 59-AUT LAW & CONTEMP. PROBS. 127, 133-34 (1996).

¹² Rimski sporazum potписан je 18. feb. 1996 u Rimu, Italija. Može se naći na <www.nato.int/ifor/rome/rome2.htm>

¹³ U julu 1999, objavljeno je da je Elizabeth Rehn rekla da Bosna postaje: "El Dorado organizovanog kriminala." Izrazila je svoje vjerovanje da su sudije korumpirani, da se tužitelji plaše a da su svjedoci zastrašeni. RFE/RL NEWSLINE 26. juli 26, 1999. [HTTP://www.rferl.org/newsline/1999/07/260799.html](http://www.rferl.org/newsline/1999/07/260799.html)

¹⁴ MEĐUNARODNA KRIZNA GRUPA, UPRAVA NAD ZAKONOM: PREPREKE ZA RAZVOJ NEZAVISNOG PRAVOSUĐA U BIH, Izvještaj ICG No. 72 (1999); MEĐUNARODNA KRIZNA GRUPA, UPRAVA NAD ZAKONOM U JAVNOJ ADMINISTRACIJI: KONFUZIJA I DISKRIMINACIJA U POSTKOMUNISTIČKOJ BIROKraciji, Izvještaj ICG za Balkan No. 84 (1999).

¹⁵ Izvještaj Visokog predstavnika za implementaciju Bosanskog mirovnog sporazuma upućen generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija, Ured Visokog predstavnika, para. 65 (14. mart 1996); para. 113 (14. april 1997); para. 92 (11. juli 1997); para. 69 (16. jan. 1998); para. 81, 82 (9. april 1998); para. 99, 100 (14. juli, 1998); para. 83 (14. okt. 1998); para. 68 (12. feb. 1999); para. 64, 68, 100 (7. maj 1999); para. 43, 48, 49 (16. juli 1999); para. 56, 57, 59, 61, 65 (11. nov. 1999).

¹⁶ MISIJA UJEDINJENIH NACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI ("UNMIB"), PROGRAM ZA OCJENU PRAVOSUDNOG SISTEMA ("JSAP"), IZVEŠTAJ ZA PERIOD NOVEMBAR 1998. - JANUAR 1999 (1999); UNMIB, JSAP, TEMATSKI IZVJEŠTAJ III: O NALOZIMA ZA HAPŠENJE, AMNESTIJI I SUĐENJIMA *IN ABSENTIA* (Decembar 1999); UNMIB, JSAP, KOMENTARI O NEZAVISNOSTI PRAVOSUĐA (Februar 2000).

¹⁷ INICIJATIVA ZA EVROPSKU STABILNOST, PREOBLIKOVANJE MEĐUNARODNIH PRIORITETA U BOSNI I HERCEGOVINI: PRVI DIO, BOSANKE STRUKTURE VLASTI (1999).

resursa za efikasno rukovođenje i slabu distribuciju relevantnog pravnog materijala. Ti problemi odražavaju tranziciju iz komunističkog sistema baziranog na pokroviteljstvu i kontroli, kao i duboke posljedice rata koje su nanijele štetu infrastrukturi i ekonomskoj stabilnosti. Ova zapažanja pokazuju da ima slabosti unutar bosanskog pravnog sistema, što utiče na njegov odnos prema Tribunalu.

Nekoliko međunarodnih organizacija kao što su JSAP, OHR, Savjet Evrope, Centralna i istočnoevropska pravna inicijativa američkog udruženja advokata (“ABA/CEELI”) i Međunarodna pravna grupa za ljudska prava pokušali su da ukažu na te identifikovane probleme. Te inicijative usmjerene su na edukaciju sudija o Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i međunarodnim ljudskom pravima i humanitarnom pravu, kao i praćenje suđenja, kako bi se ocijenilo da li ispunjavaju međunarodne standarde. Uspjeh tih napora nije procijenjen. Što je važnije, nije bilo određenih pokušaja da se utvrde stavovi bosanskih pravnika s obzirom na profesionalnu sposobnost i/ili probleme bosanskog pravosudnog sistema ili njihovi utisci o obrazovnim intervencijama koje preduzima međunarodna zajednica. Ova studija predstavlja prvi pokušaj da se prikupe sistematski podaci o tim važnim pitanjima.

C. Program obavještavanja šire javnosti o radu Tribunalu

Efikasna saradnja između nacionalnog pravosuda i međunarodnog tribunala djelimično zavisi od integriteta svake sudske institucije i mehanizama komunikacije uspostavljenih između dvije strukture. Već početkom 1997, sudija Gabrielle Kirk McDonald, tada predsjednica Tribunalu, bila je sve zabrinutija zbog jaza koji je postojao između Tribunalu i onih koji su bili najviše pogodjeni njegovim odlukama: naroda bivše Jugoslavije. Kada je shvatila da mnogi na Balkanu na Tribunal gledaju negativno, predsjednica McDonald pozvala je grupu pravnika u Hag, u oktobru 1998, da iz prve ruke prate Tribunal i njegov rad.¹⁸

Zatim je, u novembru 1998, predsjednica McDonald uputila u Bosnu grupu iz Tribunalu da procijene problem nedostatka razumijevanja Tribunalu među ljudima. Članovi misije izvijestili su o “jakoj želji” za informacijama i direktnom vezom sa predstavnicima iz Tribunalu i predložili su osnivanje Programa obavještavanja šire javnosti lociran u okviru Registarskog ureda i zatražili da se unaprijedi kapacitet Jedinice za javno informisanje. U cilju prenošenja tačnih informacija i dijaloga, program je “planiran da angažuje postojeće lokalne pravne zajednice i nevladine organizacije, udruženja žrtava i obrazovne institucije.”¹⁹ Godine 1999, ovaj Program je otvorio ured u Zagrebu i Banja Luci.

Program obavještavanja šire javnosti ima mogućnost da smanji raskol u razumijevanju između Tribunalu i naroda u bivšoj Jugoslaviji. U svjetlu važne uloge koju nacionalni pravni sistem igra u internacionalizovanom okviru za krivično pravosuđe, biće neophodno dobiti podršku bosanskih sudija i tužitelja. Ovaj projekat je, djelimično, preuzet da bi se ojačao ovaj cilj.

D. Metodologija

¹⁸ Prijedlog Programa za obavještavanje šire javnosti o radu Tribunalu, *supra*, note 4

¹⁹ *Id.*

Projekat je koristio kvalitativne metode da bi omogućio sudijama i tužiteljima da prodiskutuju o svojim stavovima u odgovor na niz otvorenih i zatvorenih pitanja. Kvalitativno istraživanje koristi metode, među kojima su opservacija, studija i analiza, koje mogu osvijetliti iskustvo na način na koji to ne mogu učiniti izvještaji ili kvantitativniji pristupi. Podaci su prikupljeni kroz intervjue, ciljane grupe, posmatranja na terenu, zapažanja učesnika i analizu objavljenih izvora informacija. Prednost ovog pristupa je bogatstvo dobijenih informacija; a glavni nedostatak je to što uzorak nije slučajan i što treba obratiti posebnu pažnju takvim pitanjima kao što su validnost i pristrasnost.

(1) Plan studije: Istraživanje na terenu sastojalo se od sveobuhvatnih, polustrukturiranih intervjua sa trideset dva suca i tužitelja u toku juna, jula i avgusta 1999, u BiH. Dužina intervjua iznosi od dva do šest sati. Intervjue su vodili obučeni timovi ispitača. Bila su tri tima, svaki po dva ispitača (jedan iz Sjedinjenih Država, jedan iz BiH) i fakultetska veza. Jedan tim, baziran u Sarajevu, prije svega je intervjuisao učesnike u područjima Federacije sa bošnjačkom većinom ("Sarajevska grupa"). Bosanski ispitač i fakultetska veza bili su Bošnjaci. Drugi tim, baziran u Banja Luci, intervjuisao je učesnike isključivo u Republici Srpskoj i u Brčkom ("Banjalučka grupa"). Bosanski ispitač i fakultetska veza bili su bosanski Srbi. Treći tim, baziran u Mostaru, prije svega je ispitivao učesnike u područjima Federacije sa hrvatskom većinom ("Mostarska grupa"). Bosanski ispitač i fakultetska veza bili su bosanski Hrvati. Ljudi za vezu s fakulteta bili su angažovani sa univerzitetu u Sarajevu, Banja Luci i Mostaru (zapadni).

(2) Uzorak: Razvijeni su kriteriji da bi se osigurao reprezentativan uzorak sudija i tužitelja. Ti kriteriji su uključivali:

- (a) *Nadležnost*: Za Sarajevsku grupu, od dvanaest intervjua sedam je vođeno sa sudijama u kantonalnim sudovima, prvostepenim sudovima za suđenja za ratne zločine; dva sa sudijama Vrhovnog suda Federacije, koji ima nadležnost apelacionog suda za takve slučajeve i jedan sa sudjom Ustavnog suda Federacije. Posljednja dva intervjua vođena su sa tužiteljima čija je nadležnost da traže optužnice za ratne zločine. Za Banjalučku grupu, od deset intervjua tri su vođena sa sudijama u osnovnim sudovima, sudovima bez nadležnosti za slučajeve ratnih zločina, tri sa sudijama u okružnim sudovima, sudovima koji imaju nadležnost za slučajeve ratnih zločina i dva sa sudijama Vrhovnog suda RS. Posljednja dva intervjua vođena su sa tužiteljima; jedan je imao nadležnost da traži optužnice za ratne zločine a drugi nije. Za Mostarsku grupu, od deset intervjua četiri su vođena sa sudijama u osnovnim sudovima, prvostepenim sudovima za suđenje ratnim zločinima u regiji, četiri sa sudijama u kantonalnim sudovima, sudovima sa nadležnošću apelacionog suda za suđenje ratnim zločinima u regiji, a posljednja dva sa tužiteljima, od kojih je jedan bio nadležan da traži optužnice za ratne zločine a drugi je bio kantonalni tužitelj koji predstavlja državu u žalbenom postupku takvih suđenja.
- (b) *Geografska raspoređenost*: Sudije i tužitelji izabrani su iz različitih regija BiH.

(c) *Demografija*: Pri izboru sudsja vodilo se računa o starosnoj dobi, nivou iskustva i polu. Pripadnost određenoj nacionalnoj grupi nije bila kriterij izbora. Ipak su učesnici pretežno pripadali onoj nacionalnoj grupi koja predstavlja većinu u toj određenoj regiji.

(3) Upitnik: Ispitivači su napravili neku vrstu upitnika sa četrdeset pet tačaka.²⁰ Te tačke su prevedene na odgovarajuće jezike i onda ponovo prevedene da bi se osigurala tačnost. Upitnik su pregledali svi članovi tima, a prije toga je bio testiran. Bile su obuhvaćene sljedeće teme:

- (a) Demografska slika; obrazovanje i pravno iskustvo; lična karta; nacionalna pozadina i uticaj rata;
- (b) Uloga sudsije/tužitelja i proces u sudnici u BiH;
- (c) Domaći efekti Tribunal-a; pravne definicije odgovornosti i zakonitost; socijalna rekonstrukcija i ratni zločini; genocid; uloga Dejtonskog sporazuma i međunarodno pravo; i zapažanja o Tribunalu, uključujući njegove ciljeve, izbor optuženih, poznavanje specifičnih suđenja i Putnih propisa, izvori informacija o Tribunalu, i njegovi efekti na pravnu praksu učesnika, kao i na zemlju u cijelosti;
- (d) Domaća suđenja za ratne zločine, uključujući procedure, lično iskustvo sa suđenjima za ratne zločine i efekti takvih suđenja; i
- (e) Nade za budućnost.

Brinuli smo se da će osjetljiva priroda nekih pitanja omesti otvorene i iskrene odgovore. Stoga je intervjuisanim obećana povjerljivost u njihovim odgovorima a svi članovi ispitivačkog tima, uključujući prevodioca, potpisali su jemstvo povjerljivosti. Intervjui su vođeni u privatnosti ureda učesnika, osim u slučajevima kada je sudsija ili tužitelj više volio drugi ambijent. Osim toga, nismo identifikovali izvore nijednog navoda korištenog u ovom izvještaju da bismo zaštitili povjerljivost učesnika.

(4) Ograničenja studije: Kao kvalitativna studija, podaci mogu biti ograničeni malim obimom i namjernim izborom uzorka. Vrijednost je temeljito informacija koja se ogleda u skoro 150 sati transkribovanog materijala iz intervjeta. Uspostavljanjem jasnih kriterija, sve je učinjeno da se osigura da uzorak bude reprezentativan. Pošto su ljudi zaduženi za vezu s fakultetom kontaktirali intervjuisane, moguće je da je prilikom selekcije bila prisutna pristrasnost. Druge moguće opasnosti za validnost su mali broj intervjuisanih žena, potreba da se radi uz pomoć prevodioca, kao i moguća potreba pravnika da se zapadnim istraživačima predstave u povoljnem svjetlu. Kada se analiziraju ti podaci, uvijek se moraju na umu imati kulturne i nacionalne pristrasnosti intervjuisanih, prevodioca i ispitivača. Kako su većina profesionalnih pravnika bili muškarci a pet od šest voditelja intervjeta žene, možda je na odgovore intervjuisanih uticala i polna pristrasnost. Tačnost prevoda komentara učesnika

²⁰ Vidjeti Dodatak A.

poboljšana je prisustvom bosanskog ispitiča i prevodioca u svakom intervjuu. Osim toga, sve snimljene intervjuje pregledao je bosanski lektor da bi se osigurala tačnost prevoda.

(5) Analiza: Svaki intervju je snimljen, transkribovan a tačnost provjerena. Zapažanja na terenu su zabilježena i snimljena. U okviru svakog tima svaki član tima je odvojeno pregledao svaki intervju i šifrirao prema osnovnim pojmovima koje je razvila istraživačka grupa. Osim toga, direktori projekta sa Univerziteta Kalifornija i član svakog tima pregledali su prepise intervjua sva tri tima. Članovi tima su zajednički pregledali njihovu šifru i na kraju su napravljena uzajamna poređenja.

III. SAZNANJA²¹

Naš uzorak sastojao se od dvadeset šest sudija i šest tužitelja.²² Oni su bili pretežno srednjih godina, a na ovim položajima nalazili su se nekoliko godina prije izbjivanja rata. Kada je riječ o sudijama, prosječno su u sudnici proveli 13,5 godina. Tužitelji su na ovom položaju proveli prosječno sedamnaest godina. Devet učesnika bili su bosanski Srbi, dvanaest bosanski Hrvati a jedanaest Bošnjaci. Osnovno ograničenje studije bio je mali broj – samo šest – ženskih učesnika. Među sudijama, njih četrdeset tri posto izgubili su stan, a sedamdeset tri posto izjavili su da im je neko od rodbine ranjen ili ubijen za vrijeme rata. Trideset tri posto tužitelja izgubili su svoje domove, a sličan procenat ukazao je na ranjavanje ili smrt rodbine.

A. Zajedničke teme među učesnicima u RS i Federaciji

Učesnici se identifikuju kao profesionalci

Svi učesnici su naglasili važnost profesionalizma. Ova tema, zajednička među učesnicima u oba entiteta, predstavlja važno saznanje jer je to bilo jedno od nekoliko područja o kome su se svi složili. Učesnici su uglavnom poistovjetili profesionalizam sa ponosom u radu, striktnom odanošću pravnim pravilima, nepristrasnošću, objektivnošću i nezavisnošću pravosuđa. Učesnici su takođe koristili termin “profesionalizam” da bi upozorili na dužnost da podrže, pomognu i poštuju zakonitost, kao i socijalne norme pravičnosti i jednakosti. Osim toga, podaci iz intervjuja pokazuju da su te težnje za njihovom profesionalnom ulogom intimno vezane za socijalni status učesnika i samodefiniciju.

Sudije i tužitelji opisali su svoj rad kao korištenje striktne i objektivne primjene pravnih pravila u određenom slučaju. Učesnici su objasnili da je primarna uloga sudske komisije da odredi koja se odredba pravnog zakona primjenjuje za slučaj pri ruci. Sudije i tužitelji su se često pozivali na pravni zakon kao osnovu pravnog autoriteta koji su po dužnosti obavezni da primjenjuju. Tako su bit njihove profesionalne kompetentnosti shvatili isključivo kao sposobnost da biraju i primijene odgovarajući zakon.

Jedan od primjera koji pokazuje kako sudije i tužitelji shvataju ograničenja njihove profesionalne uloge leži u oblasti povratka izbjeglica. Učesnici su napravili jasnu razliku između prerogativa političara da bi definisali uslove pod kojima bi se izbjeglice mogle vratiti i njihove uloge u primjeni prava vlasništva za izbjeglice koji se vraćaju, kako je definisano u pravnom zakonu. Nijedan učesnik nije ukazao da je sudija ovlašten da tumači zakon izvan onog što je napisano u zakoniku. Na primjer, na pitanje kakvu bi ulogu sudija mogao igrati da bi se olakšao povratak izbjeglica, jedan učesnik je odgovorio: “Sud je nezavisno tijelo i nema aktivnu ulogu u povratku izbjeglica. Ali ima ulogu u slučaju sporova za koje ja lično mislim da samo mogu ubrzati proces da se slučaj te osobe dovede na sud, to je sve što ja mogu da učinim.”²³

²¹ Autori su nastojali tačno opisati značajne teme koje su iskrasnile među učesnicima. Gdje je od pomoći da se ilustruju važne razlike u viđenjima, dali smo precizne numeričke podatke u vezi odgovora.

²² Vidjeti Dodatak B, Tabele 1 i 2.

²³ Korišteni navodi su možda modifikovani gramatičkim ispravkama da bi značenje bilo jasnije.

Učesnici su definisali profesionalni status koji treba da obuhvati njihovo spoljašnje predstavljanje i profesionalno ponašanje. Uloga pravnika u zajednici definisana je prema tome kako i gdje je neko viđen u javnosti, odanošću visokim principima morala i ponašanja i profesionalnog digniteta. Na primjer, nekoliko učesnika su primijetili da sudije moraju “pažljivo” birati restorane koje posjećuju, pošto njihova pojava u javnosti odražava stepen njihove profesionalnosti.

Učesnicima je takođe stalo do moralnih i etičkih standarda koji naglašavaju dignitet profesije. Učesnici su opisali važnost profesionalnog integriteta i svaki je tvrdio da zadovoljavaju vlastite visoke standarde sudskog profesionalizma. Nedostatak nepristrasnosti, korupciju, niža očekivanja za novajlige u pravnoj profesiji, kao i političke pritiske koji dovode do nedostatka nezavisnosti pravnika, učesnici su ocijenili kao neprihvatljive karakteristike i problematična pitanja u bosanskom pravosuđu.

Vjerovanje u principe pravde

Svi učesnici su potvrdili ideal pravde. Mnogi su izjavili da bosanski pravni sistem podržava ovaj princip. Kao dokaz, učesnici su ukazali na pravni zakon kao otjelovljenje ove normativne vrijednosti. Učesnici uopšte, izjednačili su pravdu sa podjednakom primjenom zakona. U skladu sa principima profesionalizma, izložili su da su lična uvjerenja, stavovi ili moral pojedinog sudije ili tužitelja irrelevantni za podjelu pravde. Kako je jedan učesnik izjavio: “Sudija djeluje samo prema zakonu. Samo.” Učesnici su dalje opisali da je svrha pravosudnog sistema da se unaprijedi specifično i opšte kažnjavanje kriminalnog ponašanja, stalno usaduju normativne vrijednosti i isprave nepravde. Kako je jedan sudija primjetio: “Sudska odluka može uticati na ponašanje ljudi ili ga promijeniti. Sud ima ulogu da spriječi buduće ponašanje.”

Svoju sposobnost da budu objektivni učesnici su vidjeli kao najvažnije za vršenje sudske funkcije. Svoja mišljenja smatraju objektivnim, poštenim i korektnim. Na primjer, kada je upitan o genocidu, jedan sudija je izjavio: “Kada gledate objektivno, to se [genocid] dogodilo.” Uz to, drugi učesnik je primjetio: “Sudija ne treba imati nikakav kompleks da je nepogrješiv. Treba da stoji čvrsto na zemlji. On ne treba imati nikakve predrasude ako je pravi sudija. . . . Sudija treba da bude pošten čovjek.” Drugi učesnici su se složili da “dobre” i “korektne” odluke unapređuju pravdu.

Ističući vrijednost objektivnosti, učesnici su se složili da je i pravda funkcija zapažanja. Učesnici su bili svjesni da oni na koje se odnose njihove odluke ne vide uvijek ishod kao pravedan. Ili, kako je jedan učesnik to objasnio: “Ja mislim da naši sudovi ovde vode poštena suđenja. Međutim, mnogo je naših presuda s kojima nisu svi zadovoljni.” Uprkos činjenici da strane u sporu, kao i javnost, mogu da se ne slažu sa sudskim ishodom, učesnici su ubijedeni da će javnost sagledati pravosudni sistem kao vrijedan povjerenja i pošten ako oni striktno primjenjuju zakon prema činjenicama. Kako je jedan učesnik izjavio: “Ako je sudska odluka donesena prema zakonu, to može stranama dati osjećaj pravičnosti, bez obzira na to da li je odluka za njih pozitivna ili negativna.” Ipak je drugi učesnik primjetio da publicitet koji prati odluke suda povećava pritisak javnosti na sudije.

Na kraju, učesnici su priznali da u izvjesnim slučajevima nepristrasna primjena odgovarajućeg pravnog pravila ne daje pravdu. Ipak, profesionalni pravnici su izjavili da su prisiljeni svojim profesionalnim obavezama da primjenjuju zakon u takvim instancama. Kako je jedan tužitelj izjavio: "Uvijek morate da se pridržavate pravnog rješenja. Činjenica je da iako je nešto pravno ne znači i da je pravedno." Drugi sudija je ponovio ovo osjećanje: "Ponekad ljudi misle da mi pogrešno radimo naš posao, ali mi samo radimo naš posao onako kako je propisano po zakonu."

Učesnici se identificiraju sa zapadnoevropskom pravnom tradicijom

Učesnici iz sve tri nacionalne grupe naglasili su važnost zapadnoevropske kulture i pravne tradicije na njihov rad. Učesnici su bili svjesni da su socijalni i ekonomski uslovi proizašli iz rata povećali disparitet između Bosne i Zapadne Evrope. Međutim, učesnici su izrazili snažnu želju da se integrišu sa Zapadnom Evropom, da krenu prema većem zapadnoevropskom idealu. Učesnici su pravili česta poređenja između Bosne i zemalja u Zapadnoj Evropi, ističući kako ne žele samo pravnu integraciju nego i zapadnoevropski standard života. Za neke, takva integracija traži unutrašnje promjene u Bosni. Kako je jedan učesnik izjavio: "Ne možemo u Evropu u opancima." Jasno, za te pravnike važno je da bosanski zakoni budu integrисани u zakone Zapadne Evrope ili uporedivi s njima.

Nekoliko učesnika govorili su o važnosti zaštite ljudskih prava. Osim toga, neki su govorili o integraciji evropskih i međunarodnih ugovora u bosanski zakon kroz Dejtonski sporazum, a jedan sudija je govorio o potrebi da njegove kolege prouče Evropsku konvenciju o ljudskim pravima ("Evropska konvencija") i njenu primjenu na domaće krivične postupke. Drugi je video inkorporaciju proširenih propisanih pravnih procesa u novi Krivični zakon Federacije kao dokaz da se pravni sistem u Bosni kreće prema standardima Zapadne Evrope: "Stepen razvijene civilizacije je taj koji štiti prava okrivljenih ili optuženih lica; demokratska prava su sama prava optuženih lica."

Učesnici su takođe naveli ukidanje smrтne kazne – kao rezultat primjene Evropske konvencije u BiH kroz Dejtonski sporazum – kao primjer pravne reforme. Međutim, učesnici su se razlikovali u njihovoј ocjeni ovog razvoja. Neki koji su podupirali ukidanje smrтne kazne pozdravili su promjenu. Međutim, drugi su okarakterisali novi propis kao upad međunarodne zajednice u domaće poslove.

Opadanje statusa i profesionalni standardi

Nekad privilegovani status bosanskih profesionalnih pravnika je u opadanju. Učesnici su priznali nezvanične propise i običaje u predratnoj Jugoslavciji koji su davali uticaj, socijalni status, privilegije i obaveze koje su sudije i tužitelji spremno prihvatali. U stvari, mnogi učesnici su izjavili da su izabrali pravnu profesiju zbog socijalnog statusa koji je s tim povezan. Međutim, neki su kritikovali specijalni tretman koji su sudije, koji su bili aktivni članovi Komunističke partije, primali u predratnoj Jugoslaviji: "Bilo je mnogo 'partije' na partijskim sastancima! Nisu obavljali posao." Ipak, učesnici su uvjereni da je odgovornost države da obezbijedi adekvatnu materijalnu podršku sudijama i tužiteljima. "Država, vlada, mora obezbijediti elementarne

uslove. Prije svega, adekvatan dohodak, stan, tako da sudija ne mora misliti o tim problemima. Tako njegov osnovni problem može biti kako, na najuspješniji način, obavljati funkciju.”

Osim neisplaćenih plata, beneficije koje je nekad obezbjeđivala država, kao što su stanovi za sudije i tužitelje, brzo nestaju a one koje imaju često smatraju da su ispod standarda. Trinaest učesnika – skoro polovina – bili su raseljena lica zbog rata. Nekoliko drugih izrazili su dvostruku zabrinutost. Prvo, bili su razočarani i ljuti što nisu u stanju da vrate svoje bivše stanove. Jedan učesnik, koji živi u iznajmljenom stanu, objasnio je da je prisiljen na to zato što ne može vratiti u posjed svoj bivši stan koji se takođe nalazi u gradu u kome radi: “Imam trosoban stan ... koji je stotinu metara odavde. A u mom stanu su ljudi koji nisu izbjeglice ili raseljena lica.” Drugo, učesnici koji su dobili državne stanove nisu zadovoljni kvalitetom njihovog sadašnjeg stambenog prostora. Jedan učesnik je objasnio da živi odvojeno od svoje porodice zato što je jednosoban stan koji je dobio od države suviše malen – trideset osam kvadratnih metara.

Profesionalni pravnici su iskazali nezadovoljstvo zbog uticaja poslijeratne ekonomije na njihov socijalni status. Na primjer, jedan učesnik je izjavio: “Imate ljudе [kao što su profesionalni pravnici] koji cijelog života uče ... ali je njihova plata nevjerojatno mala, za razliku od plata ljudi koji nemaju nikakve škole, a koji zarađuju milione maraka. To su apsurd.” Jedan učesnik je spomenuo da jednodnevni boravak u hotelu u Beču iznosi koliko jednomjesečna plata, naglašavajući nesklad između životnog standarda pravnika u Bosni i onih u Zapadnoj Evropi. Posebno su dva učesnika eksplicitno izjavili da ih je opadanje statusa, plate i beneficija navelo da razmisle o drugim poslovnim mogućnostima. Jedan pravni veteran je izjavio: “Ovo je za mene samo prelazni period. Najvjerojatnije ћu početi da radim kao advokat.” Drugi je objasnio da biti sudija u Bosni “nije isti posao kao na Zapadu, kakav bi trebao da bude” i izjavio da će možda postati advokat “jer je to bolje plaćen posao, ništa više”.

Rat je donio značajne promjene u profesiju, kao što je uticaj na pad profesionalnih standarda za vrijeme rata. Kvalifikacioni test za sudske kandidate je navodno bio lakši usred konflikta. Jedan učesnik je izjavio da sudije izabrane tokom rata nisu uopšte morali položiti pravosudni ispit.²⁴ Mnogi učesnici primijetili su da je ovo popuštanje zahtjeva ocrnilo profesiju.

Učesnici su naglasili važnost dobro obrazovanih i dobro informisanih pravnika i poistovjetili su pravno iskustvo sa kompetentnošću. Kako je jedan sudija izjavio: “Mislim kako bi bilo dobro kada bi više sudija bili obrazovani, i imali više životnog i radnog iskustva. Ovo možda traži od njih da rade kao pravnici prije nego što postanu sudije.” Mnogi učesnici su izjavili da opadanje plata i beneficija privlači malo kandidata koji obećavaju. Uz to, učesnici su naglasili važnost da sudije služe kao mentori kako bi razvili stručnost novajlja u pravosuđu i primijetili su da je gubitak iskusnih sudija od rata umanjio broj raspoloživih viših sudija za obavljanje ove uloge. Učesnici su takođe naveli migraciju i gubitak toliko mnogo iskusnih profesionalnih pravnika zbog rata kao faktor koji doprinosi i slabljenju kompetentnosti i umanjenom statusu profesije. Kako je jedan pravnik primijetio: “Ima nekih sudija u nižim sudovima koji su tamo sasvim slučajno.” Mnogi učesnici vjeruju da nekvalifikovane sudije treba ukloniti kako bi se održao visok standard sudske profesionalizma.

²⁴ Ovaj učesnik je ukazao da su vlasti, za vrijeme rata, nastojale da riješe nedostatak sudija donošenjem posebnog zakona koji dopušta pojedincima da postanu sudije samo sa diplomom prava. Naveo je da je ova praksa prekinuta poslije rata.

Korupcija

Učesnici su doveli u sumnju optužbe za korupciju koje je međunarodna zajednica podigla protiv bosanskog pravosudnog sistema. Izgledalo je da učesnici usko definišu korupciju – kao uzimanje novca u zamjenu za određeni ishod, to jest, podmićivanje. Koristeći ovu definiciju, učesnici su često isticali da oni i njihove neposredne kolege nisu bili uključeni u protivzakonite radnje. Na primjer, diskutujući o pitanju korupcije, jedan predsjednik nižeg suda je jednostavno izjavio: “Ne u mom sudu”.

Međutim, drugi učesnici su aludirali na korupciju oko njih: “Ja sam profesionalac, ali ne mogu govoriti o profesionalnosti mojih kolega.” U odgovor na pitanje: “Da li je u Bosni moguće poštено suđenje?” jedan učesnik je zabrinuto izjavio: “Ne znam. Iza svakog stola sjedi drukčija osoba. Sve dokle dopire [moj grad] i moja ovlast, sve je u redu. Kad prvi put ne bude u redu, ja neću raditi.”

Učesnici su govorili o uticaju niskih ili neisplaćenih plata za sudije i tužitelje. Mnogi učesnici govorili su o činjenici da je sudijama i tužiteljima zabranjeno da prihvataju poslove izvan njihove profesije, čak i da povećaju njihove niske državne plate. Učesnici su povezali potrebu za adekvatnim platama sa nezavisnim pravosuđem i nagovijestili da neke kolege angažovane u nekom drugom poslu moguće ugrožavaju profesionalne obaveze. Jedan je opisao promjene u ponašanju koje mu pokazuju da je profesionalni integritet njegovih kolega moguće ugrožen prihvatanjem nekog drugog posla: “Oni su manje zainteresovani za svoje dnevne obaveze; često su odsutni.” Drugi je izjavio: “Treba da ... učinite sudiju nezavisnim na svaki način. Jer, ako morate moliti na drugi način – da zaradite privatno kod prijatelja – to je drukčije, nastaju posljedice.”

Nekoliko bošnjačkih učesnika primijetili su da je objektivnost pravnika ugrožena i prijetnjama za njihovu ličnu sigurnost i sigurnost njihovih porodica. Kako je jedan učesnik objasnio: “Sudijama nije lako donijeti presudu ako prije suđenja dobiju prijetnju da će im porodica biti ubijena.” Drugi je primijetio da takve prijetnje, kada prolaze nekažnjeno, imaju obeshrabrujući efekat i na ciljane sudije i na njihove kolege.

Politika

Svi učesnici koristili su termin “politika” ili “politički” prije svega da bi napravili razliku između pravnog procesa – proces koji reguliše utvrđen skup pravila koja se mogu primijeniti na neutralan način – i procesa kojim donosioci odluka koriste slobodno uvjerenje da bi postigli određeni politički cilj ili željeni ishod. Često su sudije i tužitelji čvrsto naglašavali razliku između sebe, kao profesionalni pravnici i političari. Osim toga, učesnici su ponovljeno izrazili njihov lični prezir prema politici i političarima i oštro kritikovali neskriven i indirektan uticaj političkih stranaka na pravni sistem.

Učesnici su poistovjetili politiku sa pristrasnošću. Učesnici su smatrali da političari djeluju iz nepoštenih, ličnih razloga, protiv interesa naroda i bez transparentnosti. Kako je jedan sudija izjavio:

Ja mnogo ne vjerujem političarima. Osoba koja primjenjuje zakon treba vjerovati u druge dijelove vlade. Ali s obzirom na to koliko je njih dospjelo do vrha i zaradilo tako mnogo novca, bojim se da nema mnogo onih koji pošteno vjeruju u zakonitost. Jer, da imaju to pošteno uvjerenje, onda mi ne bismo imali tako mnogo problema.

Politika i političke odluke, kako su se izjasnili neki učesnici, definišu se nacionalnošću. Jedan učesnik je izjavio da su sve političke partije povezane sa nacionalnom grupom, i da nedostatak političkih partija koje nisu vezane za nacionalnost “prisiljava” ljudi u političke partije prema nacionalnosti. Praktično, svi su se učesnici složili da su političari igrali destruktivnu ulogu u ratu i da su političari donijeli rat koji niko nije želio. Kako je jedan učesnik izjavio: “Ko je naredio ovaj rat? Ko je odgovoran za to? Bili su to političari.” Štaviše, učesnici su sadašnje političke probleme u državi vidjeli kao odraz uskogrudnosti političkih stranaka.

Sudije i tužitelji često su odbijali da odgovore na pitanja u vezi njihovog ličnog stava o pravosudnom sistemu i njegovoj primjeni zakona, izjavljujući da su to “politička pitanja”. Učesnici su takođe odgovorili na pitanja koja se odnose na kontroverzna pitanja kao što je genocid ili osnivanje Državnog vrhovnog suda Bosne i Hercegovine, primjećujući da su to takođe “politička” pitanja.²⁵

U predratnoj Jugoslaviji praktično sve sudije bili su članovi Komunističke partije, uključujući većinu profesionalnih sudija u ovoj studiji. Međutim, učesnici su govorili o različitim nivoima skorijeg angažovanja u političkim partijama. Na primjer, mnogi učesnici služili su kao vojne sudije i tužitelji za vrijeme rata. Drugi su bili uključeni u političke strukture. Jedan učesnik je aktivno podržavao vojne napore Hrvatskog vijeća obrane (“HVO”). Drugi je pomogao u formiranju institucionalnih aranžmana, i služio u njima, koji su uspostavljeni da vladaju u dijelu Republike Srpske. Napokon, drugi su služili na visokim sudskim položajima u okviru prelazne vlade i kvazivladinih struktura u periodu između 1992. i 1995. Iako su ti učesnici opisali njihov angažman ili akcije kao znak podrške političkim partijama za vrijeme rata, niko od njih nije identifikovao svoje aktivnosti kao političke.

Prema sadašnjem zakonu, sudijama i tužiteljima je zabranjeno članstvo u političkim strankama. Učesnici su podržali ovu odluku i složili se da politički angažman može ugroziti objektivnost sudije ili tužitelja. Kako je jedan učesnik izjavio: “Ako postanete član neke političke partije, pitanje je vremena kada ćete postati predmet manipulacije.” Učesnici su izjavili da trenutno nisu politički aktivni. Samo je jedan učesnik izrazio ličnu simpatiju prema određenoj političkoj partiji.

Učesnici se žale što su mete političkog uticaja, a mnogi osjećaju da nezavisnost sudija i tužitelja podriva moć koju političke partije primjenjuju nad pravosudnim sistemom. Jedan učesnik je primjetio: “Pravosudni sistem je u rukama političke oligarhije” i dodao, “da sve dok osobe koje su krive i odgovorne za rat ostaju na pozicijama moći, nikad neće biti adekvatne primjene zakona onako kako mi želimo.” Nekoliko učesnika izjavili su da političari ne žele istinsko nezavisno pravosuđe jer im to ne pogoduje: “Političari ne mare za nas, da imaju

²⁵ Vidjeti III, IV i Dodatke D i E.

zakonitost, nezavisan pravosudni sistem, jer da to postoji oni ne bi mogli raditi ono što žele da rade.” Neki učesnici su posebno govorili o neobrazovanosti i nesposobnosti političara. Jedan profesionalni pravnik je ironično primijetio kako misli da jedan visoki lokalni zvaničnik “nije završio gimnaziju”.

Mnogi učesnici su često naglašeno govorili o svom otporu pokušajima političkog uplitanja i njihovoj odlučnosti da primijene zakon. “Mogu sa sigurnošću garantovati da ovaj sud sve radi veoma profesionalno. Međutim, imam informacije da je u drugim dijelovima zemlje ponekad važna nacionalnost partije. Ali ja ne mogu govoriti o tome, to je samo ono što sam čuo.” Drugi je iskazao svoju odlučnost da ostane nepristrasan: “Uvijek ste pod nekim uticajem politike, političara, partija. A mi ovdje treba da budemo profesionalci, da postupamo prema zakonu kao što bi trebalo a to je teško i mučno.”

Među izvorima pritisaka su vladini zvaničnici i međunarodni monitori. “Ako postoji politički pritisak, on dolazi iz kantonalnog ili federalnog ministarstva pravde – nekog ko je u vradi.” Jedan sudija je izjavio kako osjeća da su međunarodni monitori pokušali da na njega nedolično utiču, govoreći pri završetku postupka, ali prije presude, da su dokazi nedovoljni da se okrivljeni proglaši krivim i da sudija treba oslobođen optuženog. Drugi oblik političkog pritiska koji su drugi naveli jeste propust zvaničnika ministarstva pravde da podrže pravosuđe nakon što su nacionalne grupe ili međunarodna zajednica kritikovali bosanske sudske.

Učesnici su posebno naveli kontrolu zakonodavnog tijela nad sudskim budžetom kao bitan faktor koji doprinosi političkom uplitanju u stvari suda. Mnogi su povezali finansijsku zavisnost sa korupcijom. Jedan učesnik je primijetio da, pošto je sudski budžet pod kontrolom zakonodavaca, “oni, naravno, mogu uticati na rad suda”.

Stavovi prema međunarodnoj zajednici

U cjelini, učesnici studije široko su koristili termin “međunarodna zajednica” da bi ukazali na Ujedinjene nacije, strane vlade i međunarodne vladine i nevladine organizacije. Ova terminologija odrazila je homogenizaciju stranih aktera kao i priznanje razlike u ovlastima između bosanskih državljanina i predstavnika iz stranih organizacija. Učesnici su generalno izrazili dvojnost prema angažmanu međunarodne zajednice u BiH. S jedne strane, učesnici su pozdravili ulogu međunarodnih institucija i organizacija u jačanju bosanskih vladinih struktura i unapređenju ekonomskog rasta. S druge strane, oni su često ocijenili način na koji se te intervencije dešavaju kao ponižavajući.

Učesnici iz svake nacionalne grupe složili su se da je angažovanje međunarodne zajednice neophodno da se spriječi dalji rat, da se stimuliše ekonomija, da se osiguraju pravičnost i odgovornost u sudskim postupcima i sudi ratnim zločincima. Neki su izrazili zabrinutost da bi u slučaju nacionalnih suđenja za ratne zločine, sudije u Bosni mogli biti pristrasni ili pod političkim pritiskom donošenja određene presude.

Govoreći o političkim pritiscima, učesnici su takođe dali podršku međunarodnom angažovanju da bi se unaprijedio nezavisan pravosudni sistem. Posebno su podržali napore grupa, kao što je OHR, da se osigura donošenje zakona kako bi se unaprijedila nezavisnost bosanskog pravosuđa. Međutim, neki tužitelji izrazili su zabrinutost da međunarodna zajednica nije obratila dovoljno pažnje na potrebu da se ojača nezavisnost tužilaštva, pa su predložili da se u krivični zakon unesu šire ovlasti za tužitelje.

Učesnici su iskazali pomiješane reakcije prema pravnoj obuci za sudije i tužitelje koju obezbjeđuju međunarodne organizacije. Mnogi su izjavili da obuke nisu dobro planirane, da lica koja vode sesije nisu uopoznata sa bosanskim pravnim strukturama i da treninzi pokrivaju suviše temu za ograničeno vrijeme. Jedan je izjavio: “Ne možete očekivati da se organizuje seminar i da za dva dana znate sve evropske zakone.” Neki su istakli da međunarodni seminari nisu posebno relevantni za njihov rad, jer treneri i polaznici često dolaze iz različitih pravnih sistema.

Međutim, drugi učesnici su primijetili da je vrijednost seminara manje u njihovom sadržaju nego u mogućnosti da se obnove kontakti sa kolegama preko nacionalnih linija. Sudije i tužitelji izvijestili su o sporadičnoj komunikaciji sa kolegama izvan njihovog područja i pozdravili mogućnost da ponovo uspostave profesionalne veze u drugom entitetu. Jedan učesnik koji je pohađao međunarodni seminar primijetio je da je njegov glavni značaj što je “prvi sastanak sudija i tužitelja iz cijele Bosne i Hercegovine.” Učesnici su smatrali izbor za učešće na takvim sastancima profesionalnom čašću, a neki su pokazali zabrinutost da proces selekcije za seminar nije transparentan.

Učesnici su kritikovali međunarodne organizacije koje djeluju u Bosni. Bila su podijeljena mišljenja prema međunarodnim organizacijama kao što su OHR, Ujedinjene nacije i Tribunal²⁶, kao i međunarodne nevladine organizacije. Učesnici su često objašnjavali da predstavnicima međunarodnih organizacija nedostaje znanje o Bosni i da izgledaju nespremni i neobavezni. Jedan učesnik je opisao međunarodne monitore kao ljude bez “dobrih želja” koje samo interesuje da neko

²⁶ Mišljenja u vezi Tribunala data su odvojeno, u III(C), dolje.

vrijeme žive u stranoj zemlji. Drugi je iskusio kao lične nepovoljne komentare jednog međunarodnog monitora koji je takođe bio sudija: "Želio je da me iritira." Isti sudija je opisao besmislenim svoje drugo iskustvo sa međunarodnim posjetiocima u njegovoj sudnici "jer su sva suđenja u Bosni javna. Pitao sam se zašto su došli. To nije od velike vrijednosti."

Neki učesnici vidjeli su međunarodni angažman u Bosni kao neželen upad u pravni sistem zemlje. Jedan učesnik je izjavio da bi više volio da se međunarodna zajednica usmjeri na pomoć Bosni u stvaranju njenih institucija nego da interveniše u rutinskim pitanjima. Drugi je primijetio da predstavnicima međunarodne zajednice u Bosni nedostaje poznavanje bosanskog pravnog sistema i poštovanje prema njemu i požalio se da je morao provesti "pola mog vremena objašnjavajući osnovne zakone i odredbe koje primjenjujemo ovdje, što je ponekad dosadno."

Učesnici su posebno izrazili pozitivne i negativne stavove prema OHR-u. Neki su ga vidjeli kao potpuno političku instituciju i izrazili frustraciju što OHR mijenja zakone. Ipak, mnogi su osjećali da OHR osigurava političku stabilnost. Jedan učesnik koji je kritikovao neke postupke OHR-a, takođe je primijetio da bismo bez njega "još raspravljali o veličini slova na pasošima". Drugi je OHR-u pripisao nezavisnost pravosuđa, rekavši:

Srećom, imamo OHR, koji je jedino tijelo u ovoj regiji koje može reći: "Hej, tužitelju, ti nisi dobar tužitelj, učinio si tako i tako." Bez OHR-a imali biste totalno zavisne sudije i tužitelje, jer bi političke partije željele da naprave dogovore a to bi sudije i tužitelje učinilo zavisnim.

Dva bošnjačka učesnika bili su zgraniuti komentarima specijalnog predstavnika UN u Bosni, Elizabeth Rehn, u kojima je kritikovala sudstvo kao korumpirano.²⁷ Ove sudije osjećali su da su uopštene kritike gospode Rehn nepravedno nanijele štetu kredibilitetu pravosuđa. "Gospoda Rehn je otvoreno rekla da su sudovi korumpirani. Ne mislim da govori napamet. Ali bi bilo dobro kada bi mogla ponuditi konkretne dokaze. Mnogo je dobrih sudija koji su daleko od te kategorizacije." Drugi sudija je tvrdio da takvi komentari stavljaju "ogroman teret na sve sudije", pošto pravosudni sistem nije u stanju pokrenuti postupke smjenjivanja bez iskaza protiv određenih sudija, pa su tako optužbe ohrabrike one koji su nezadovoljni sa sudskim odlukama da kažu kako je to rezultat korupcije.

Nacionalna svijest i odanost državnim strukturama

Iako je identifikacija sa nacionalnom grupom značajno doprinijela nacionalnoj svijesti učesnika, na pr., "Ja sam Srbin, ne mogu biti ništa drugo," ili, "ja sam Bošnjak. Jer se tako osjećam," mnogi učesnici izrazili su ideju da je nacionalizam anatema za pravnu profesiju. Kako je primijetio jedan učesnik, profesionalni pravnici "nisu opterećeni s nacionalnim tenzijama, niti bi trebali da budu." Neki učesnici su naveli da su oni, kao profesionalci, suzbijali tenzije među nacionalnim grupama i da nisu doprinijeli ratu: "Mi sudije smo profesionalci, i mi nismo prouzrokovali ovaj konflikt."

Ipak, tema o nacionalnom identitetu, državljanstvu i odanosti bila je očita u intervjijuima. Stavovi učesnika prema nacionalnom identitetu bili su pod uticajem njihovih političkih stavova.

²⁷ Vidjeti supra note 13.

Jedan učesnik izrazio je žaljenje što više nema opciju da se identificuje kao "Jugosloven". Drugi je s nostalgijom govorio o vremenu od prije rata kada je nečija identifikacija sa nacionalnom grupom bila privatna stvar. Jedan učesnik bosanski Hrvat izrazio je svoj stav sa sarkastičnim komentarom u vezi države "takozvane Herceg-Bosna". Međutim, drugi učesnici bosanski Hrvati govorili su o Armiji Bosne i Hercegovine u vrijeme rata kao o "takozvanoj Armiji BiH". Jedan bošnjački učesnik govorio je o uticaju koji je rat imao na njegovu nacionalnu svijest: "Pa, prije rata . . . Bosanci su bili Jugosloveni. Jer smo osjećali da je Jugoslavija naša zemlja . . . Imali smo različite identifikacije sa nacionalnim grupama, i bilo je manje važno u kojoj ste grupi . . . To ranije nije bilo važno."

Učesnici su nadugačko govorili o pitanjima koja se odnose na ulogu države, o pitanju nacionalnih granica i odanosti državnim strukturama. Njihovi odgovori pokazali su dvojnost prema Dejtonskom sporazumu i njegove posljedice za zemlju. Čini se da je na ovo mišljenje uticala pripadnost određenoj nacionalnoj grupi. Stoga takve odgovore ispitujemo prema regiji zemlje u kojoj je učesnik intervjuisan.

Mnogi učesnici su se uhvatili rješavanja kako da pomire nacionalizam sa političkim strukturama koje je uspostavio Dejtonski sporazum. Jedan učesnik bosanski Hrvat govorio je o odnosu ustava prema rekonstrukciji i pomirenju, i primjetio: "Ni u jednoj državi nemate dva entiteta, tri nacije, četiri ustava, kantonalna uređenja. Kako možete ostvariti prava? To je šuma pravila koje nijedan ekspert ne može prokrčiti." Druga dva učesnika vjeruju da su ustavi suprotno uticali na prava nacionalnih manjina u Bosni. S obzirom na manjine kao što su Mađari, jedan je izjavio: "Ustav ne garantuje prava svim nacijama, što se treba promijeniti." Drugi je primjetio: "Znam moje prijatelje, Srbe koji su rođeni u Sarajevu a oni se osjećaju ne kao manjina nego kao drugorazredni građani na teritoriji Federacije. Ne osjećaju se prijatno u takvom pravnom sistemu."

Nacionalne podjele bile su vrijedne pomena među odgovorima na pitanja u vezi vrhovnog zakona u Bosni i da li treba osnovati vrhovni sud BiH. Prema Dejtonskom sporazumu, ustav države, koji je u aneksu Sporazuma, je vrhovni zakon u državi. Praktično svi bošnjački učesnici izjavili su da je Ustav države Bosne i Hercegovine najviši izvor pravne vlasti, dok su praktično svi učesnici bosanski Srbi naveli da je najviša vlast Ustav Republike Srpske ili oba ustava, Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Samo je jedan pravnik bosanski Srbin jasno rekao da je Ustav Bosne i Hercegovine najviši zakon zemlje. Odgovori učesnika bosanskih Hrvata bili su podijeljeni između Ustava države i Ustava Federacije.²⁸

Slično su bili podijeljeni i odgovori u vezi potrebe za vrhovnim sudom države sa nadležnošću da vodi sporove koji uključuju državne zakone. Trenutno nema suda koji je sposoban da rješava takve predmete.²⁹ Bošnjački pravnici su jednoglasno podržali ovaj prijedlog, dok su se, uz dva izuzetka, učesnici bosanski Srbi tome usprotivili. Učesnici bosanski Hrvati bili su dvojni i prijedlogu su dali uslovnu saglasnost.³⁰

²⁸ Za poređenje odgovora po nacionalnoj grupi na pitanje: "Šta smatrate najvišim zakonom zemlje?" *Vidjeti Dodatak C.*

²⁹ Ustav BiH ne daje nijednom суду opštu nadležnost na nivou države. Primarna funkcija ustavnog suda jeste da posreduje u sporovima koji se odnose na to da li entitetski zakoni krše Ustav BiH. Član IV (3)(a). Tako nema državnog suda sa nadležnošću za individualne povrede zakona držav. *Vidjeti ICG REPORT RULE OVER LAW, supra note 14.*

³⁰ Za poređenje odgovora oj nacionalnoj grupi na pitanje: "Da li treba osnovati Vrhovni sud Bosne i Hercegovine?" *Vidjeti Dodatak D.*

Uglavnom, učesnici Sarajevske grupe (uključujući i nebošnjake) su izrazili želju za ponovnim stvaranjem jedinstvene i drukčije Bosna. Ovo osjećanje ilustrovalo je jedan sudija koji je predratnu Bosnu opisao kao zemlju u kojoj su “narodi živjeli zajedno hiljade, hiljade godina”, dok su trideset posto brakova u Sarajevu bili miješani. Drugi je strastveno govorio o svojim uvjerenjima u drukčiju Bosnu: “Bosna je . . . njena struktura, po svojoj prirodi, ona je stvarno multi, multi, multi. I uvijek nam je bilo stalo do toga, i sada nam je stalo do toga. I tako treba da bude u Bosni. Ali ako nije tako, onda imamo problem.”

Učesnici Mostarske grupe bili su načelno za podršku jedinstvenoj Bosni. Njih osam bili su mišljenja da će biti moguće za ljude različitih nacionalnih grupa da žive zajedno, napominjući da će zbog rata trebati vremena da se dostigne multinacionalna država. Kako je jedan opisao: “Mislim da je to moguće, samo uz kažnjavanje ratnih zločinaca i organizaciju države, normalne države, a ne onakve kakvu imamo sada.” Drugi, koji je tvrdio da je moguć zajednički život, ograničio je svoju izjavu napomenom da su predratne političke partije koje su inicirale ovaj “užasni rat” ostale na vlasti. Tako, “nema više povjerenja” da će politički proces rezultirati u normalizaciji odnosa preko nacionalnih linija. Međutim, jedan učesnik koji se složio da Bosanci mogu zajedno živjeti sve dok je prisutna međunarodna zajednica, takođe je zagovarao dalju podjelu BiH: “Mislim da treba da budu tri entiteta . . . Odnosi među narodima bili bi mnogo čišći.” Drugi učesnici su rekli da ljudi mogu živjeti “jedni pored drugih”, ali da je nemoguć “pomiješan” zajednički život.

Šest učesnika bosanskih Srba izjavili su da je zajednički život moguć, ali su njihovi odgovori išli od uslovne podrške do izravnog skepticizma. Rekli su da za taj proces treba vremena. Kako je jedan izjavio: “Moguće je, ali nam treba vremena, mnogo vremena. U nadi da će život biti kao što je bio nekad. Ali ja mislim da treba da prođe mnogo vremena.” Jedan učesnik je rekao da je moguć život jedni *pored* drugih, ali je takođe ograničio svoj odgovor:

Moguće je stvoriti uslove, živjeti mirno jedni pored drugih, jedan uz drugog, jedan pored drugog. I dogovoriti se i riješiti ono što nam je uzajamno. I navići se tokom vremena. Promijeniti ljude i politiku, jer ako smo svi zajedno mogli živjeti sedamdeset godina u Jugoslaviji, zašto ne možemo 1.000 jedni pored drugih. Ali je međunarodna zajednica svemu tome doprinijela zbog svog uplitanja u konflikt.

Iako su se dvojica iz grupe učesnika bosanskih Srba izjasnili da je zajednički život možda moguć u konceptu, rekli su da je jedinstvenu državu nemoguće ostvariti vanjskim pritiskom. Jedan je izjavio: “Ima mnogo zajedničkih stvari između oba ova entiteta”, ali je dodao da zajednički život nije moguć “ako smo na to prisiljeni.” Drugi je govorio o izazovima povratka izbjeglica, i na praktičnom i na političkom nivou, i istakao da možda ne bi bilo izvedivo implementirati pravo na povratak garantovano u Dejtonskom sporazumu s obzirom na užase koje su narodi iskusili za vrijeme rata. Na kraju, dvojica su izjavili da zajednički život nije moguć. Kao što je to jedan od njih rekao:

To je problem antagonizma između hrišćanstva i onih drugih, između sve tri strane. Razlike su previsoke, prevelike, najbolje rješenje je ovo, živjeti

jedni pored drugih zbog budućnosti djece koja će se roditi. Ko će garantovati da ponovo neće biti rata ako budemo živjeli pomiješano?

Značajno je da se, uprkos raznolikosti i često kontradiktornih izjava među učesnicima u vezi nacionalnog identiteta, čini da postoji konsensus među svim učesnicima da bi svaki nastavak rat bio najgora stvar koja se može dogoditi BiH. Kako je to shvatio jedan učesnik: "Svjestan sam da rat nikome ne može donijeti dobro. I rat je najgore zlo koje se može desiti ljudima. Ništa ne može biti gore od toga." Drugi pravnik govorio je o trajnom uticaju rata na sudstvo:

Proživjeli smo težak period, tri ili četiri godine je mnogo za pojedinca; za naciju to je samo momenat. Morate razumjeti da su naše sudske odluke još povezane s ratom, ali mislim da se stvari popravljaju, ljudi jesu i naučiće o posljedicama rata i svemu što se dogodilo za vrijeme rata. Svaki rat je zlo, a ovaj se desio ovdje [bio je ovdje], međutim, bez obzira na sve ja se nadam.

B. Faktori koji doprinose otporu među učesnicima prema međunarodnim suđenjima za zločine i odgovornost za ratne zločine

Iskrsnulo je više faktora koji su doprinijeli otporu tih bosanskih profesionalnih pravnika da svesrdno podrže rad Tribunalala. Iako su mnogi prihvatali Tribunal u konceptu, učesnicima je uglavnom nedostajalo jasnoće o njegovim ciljevima. Posebno su odgovori učesnika bosanskih Srba i bosanskih Hrvata pokazali da ne dijele ciljeve Tribunalala onako kako su ih razumjeli. Rezolucija Vijeća sigurnosti kojom je osnovan Tribunal,³¹ i naredni godišnji izvještaji³² odražavaju cilj međunarodne zajednice da stvori sudska tijelo koje će smatrati odgovornim odgovorne za ratne zločine i unaprijediti "trajan mir" među narodima bivše Jugoslavije. Učesnici su specifično pitani na koga bi Tribunal trebao da se fokusira i da li postoji povezanost između rada Tribunalala i procesa socijalne rekonstrukcije i pomirenja. Odgovori su ukazali na nedostatak konsensa među učesnicima različitih nacionalnih grupa, kao i unutar nacionalnih grupa. Osim toga, postoji jaz između očekivanja bosanskih profesionalnih pravnika i ciljeva međunarodne zajednice.

Osim toga, blizina nasilja i fizička destrukcija zajednice pokazali su kritički uticaj. Učesnici iz područja koja nisu bila pogodjena borbama, prije svega bosanski Hrvati, bili su spremni da ostave prošlost iza sebe. Usmjerili su se na ekonomsku rekonstrukciju kao mehanizam za socijalnu rekonstrukciju a manje na doprinos suđenja za ratne zločine ovom

³¹ Vidjeti supra note 3.

³² Izvještaj Međunarodnog tribunala za krivično gonjenje lica odgovornih za teške povrede Međunarodnog humanitarnog prava počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991., U.N. GAOR , 54. Ses., Agenda Item 53 at 3, U.N. Doc. A/54/187; *Takođe vidjeti: Peti godišnji izvještaj Međunarodnog tribunala za krivično gonjenje lica odgovornih za teške povrede Međunarodnog humanitarnog prava počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991.*, <<http://www.un.org/icty/rapportan/rapport5-e.htm>>; *Treći godišnji izvještaj Međunarodnog tribunala za krivično gonjenje lica odgovornih za teške povrede Međunarodnog humanitarnog prava počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991.*, <<http://www.un.org/icty/rapportan/thir96tc.htm>>; *Prvi godišnji izvještaj Međunarodnog tribunala za krivično gonjenje lica odgovornih za teške povrede Međunarodnog humanitarnog zakona počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991*, <<http://www.un.org/icty/rapportan/first-94.htm>>.

procesu. U izrazitom kontrastu, oni učesnici koji su živjeli u područjima u kojima su se vodile teške borbe naglasili su užase rata i pitanja individualne odgovornosti.

Bilo je neslaganja u mišljenju oko toga ko je odgovoran za rat i ko treba da snosi odgovornost. Ovo neslaganje se pokazalo i u različitim mišljenjima o individualnoj i kolektivnoj odgovornosti za ratne zločine i genocid.³³ Međutim, najmanje jedan učesnik u sve tri nacionalne grupe označio je međunarodnu zajednicu odgovornom za rat. Uvjereni su da svjetska zajednica nije učinila ništa da zaustavi rat, čak i kada su otkrivena zvjerstva, rezultirajući u proširenom konfliktu.

Međutim, razlika u viđenjima u vezi odgovornosti za rat bila je uglavnom dosljedna među učesnicima iste nacionalne grupe. Međutim, stavovi pravnika Bošnjaka, bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, o tim temama nisu bili konsekventni među grupama i često su bili kontradiktorni. Kako su se pojavile tri različite verzije tih tema, mi ćemo odvojeno opisati kako svaka od tih perspektiva utiče na otpor prema Tribunalu.

Na kraju, učesnici su pokazali neshvatanje u vezi s tim i neslaganje sa odlukama međunarodne zajednice u vezi sjedišta Tribunalala, kao i pravila dokaznog postupka i procedure kojim se upravlja njegov rad.

Viđenje Bošnjaka

Svi učesnici Sarajevske grupe izjavili su da su Bošnjaci žrtve srpske agresije. Oni su identificovali Slobodana Miloševića, predsjednika Jugoslavije i Radovana Karadžića, bivšeg predsjednika samoproglašene Republike bosanskih Srba, kao one koji su odgovorni za rat. Dvojica iz Sarajevske grupe – obojica su živjeli u područjima žestokih borbi između bošnjačkih i hrvatskih snaga – uključili su Hrvatsku kao zaraćenu državu i posebno imenovali Franju Tuđmana, sada pokojnog predsjednika Hrvatske, kao inicijatora tih akcija. Jedan učesnik je pojačao pojam individualne odgovornosti kako slijedi:

Vjerujte mi da vam govorim ono što osjećam jer sam bio ovdje za vrijeme rata i preživio s mojom porodicom i govorim vam sada kao čovjek da ljudi odgovorni i krivi za sve te zločine treba da budu odgovorni za sve te zločine, jer to ljudima treba.

Polovina Sarajevske grupe fokusirala se na događaje u Srebrenici kao rezime za agresiju i genocid nad Bošnjacima. Na primjer, na pitanje nad kim se desio genocid jedan učesnik je izjavio: "Mi svi znamo i s obzirom na Srebrenicu, i počev od Srebrenice, svi znamo nad kim." A drugi je rekao:

Ako krenete od definicije genocida koju koristi Tribunal u Hagu, mislim kada je riječ o Bošnjacima desio genocid, posebno u nekim dijelovima. Posebno kad mislimo na Podrinje, jer su Muslimani – Bošnjaci – prije rata bili većina u svim opštinama osim u Foči. A i u Foči je postojala uistinu

³³ Poređenja odgovora nacionalne grupe na pitanje: "Da li se, po vašem pravnom mišljenju, igdje u Bosni i Hercegovini desio genocid". "Nad kim su počinjena ta djela genocida", sadržana su u Dodatku E.

neznatna većina Srba u odnosu na Bošnjake. I rat se vodio тамо; имали су цивиле, рушење свих исламских споменика, дžамија, масовно убијање људи, што показује да је стварни циљ овог било етничко чиšćenje, у ствари геноцид. Идентична ситуација била је и у подручју Крајине (Босанска].

Dva учесника Сарајевске групе изјавили су да су босански Хрвати takođe bili žrtve геноцида, dok je jedan учесник рекао да се “genocid desio на sve tri strane”, други je aludираo на “genocid u više pravaca.”

Skoro svi учесници Сарајевске групе вјеровали су да треба razlučiti odgovornost за one na komandnoj odgovornosti i one na nižim položajima. Potvrdili su da oni na komandnim položajima треба да буду одговорни за djela njihovih потчинjenih i naveli specifičне primjere sa suđenja Tribunala ili ratne anegdote.

Учесници Сарајевске групе вјерују да је Tribunal neutralan i поштен суд на кome se суди okriviljenim ratnim zločincima, posebno onim najvišeg ranga. Niko nije opisao rad Tribunal-a – uključujući izbor okriviljenih – као “политички.” Svi su potvrdili svoju podršku njegovom постојању, iako priznaju izazove s kojim se suočava. Kako je jedan izjavio: “Ja mislim da je Tribunal veoma korektan. Znam da ima nekih teškoća, nekih tehničkih problema . . . Ja sam za то да суд буде јачи и да буде стalan.” Drugi je bio uvjeren da su oni koji su kritikovali rad Tribunal-a učinili то iz nacionalističke perspektive: “Sve pritužbe на рад većinom су политичке prirode . . . Ja želim да он ради и да свима суди, а не само неким људима.” Većina учесника Сарајевске групе složili su se s jednim sudijom koji je izjavio da vjeruje da je “Tribunal utemeljen на правди.”

Mnogi учесници Сарајевске групе вјерују да главни циљ Tribunal-a треба да буде да покрене krivični postupak i суди onim pojedincima koji su odgovorni за provođenje rata u Bosni. Oni su izrazili uvjerenje да Tribunal треба usmjeriti svoju energiju на one “najodgovornije” или “najveće krivce” i да ће Tribunal biti efikasniji ako ово буде учинјено. Međutim, tri учесника су takođe izrazili zabrinutost da међunarodној zajednici nedostaje “политичка волја” да uhapse “najveće ribe”.

Neki bošnjački учесници су posebno izrazili podršку да Tribunal preuzme nadležnost за slučajeve који uključuju највеће ratne zločine. Jedan je izjavio да су суђења “najodgovornijim” ratnim zločincima, onim који су починили највеће zločine i који још увек имају огромну власт, она за које је najпотребнији angažman међunarodне zajednice. Drugi je izjavio да bi, упркос нај boljim namjerama jedног dobrog судије, било тешко водити поштено суђење takvih slučajeva u Bosni zbog političkih pritisaka. Под terminom ”политички притисак” posebno je mislio на neumjesne pokušaje uticaja из različitih izvora као што су Министарства правде, pojedini političari или kriminalne bande. Jedan bošnjački судија odbacio je све “непрофесионалне” аспекте судства, ali je rekao da je Tribunal potreban jer koristi različite “standarde.” Nasuprot ovom stavu, drugi судија je izrazio своје razočarenje prema Tribunalu i rekao da je босанско правосуђе bolje u stanju да presuđuje на суђењима за ratne zločine: “Tribunal још увек бјежи од геноцида. А mi koji smo ovdje znamо зашто je неко bio ubijen. Taj неко nije bio ubijen zato što je civil, bio je ubijen zato što njegово име припада неком [националној групи].” Osim ove kritike, bošnjački учесници vide lokaciju Tribunal-a kao prednost.

Učesnici Sarajevske grupe, uopšte, usprotivili su se pripisivanju kolektivne odgovornosti "svim Srbima" ili "svim Hrvatima". Učesnici su, dalje, odbacili princip da jednu cijelu nacionalnu grupu treba držati odgovornom za postupke njenih lidera. Kada su bili specifično pitani o odgovornosti za ratne zločine, upitanici su izjavili da "odgovornost treba da snose oni koji su organizovali zločine" i pokazali spremnost da odbace pripisivanje odgovornosti ikom drugom osim određenim pojedincima.

Ponekad su ti komentari u vezi kolektivne odgovornosti bili povezani sa pomirenjem u Bosni. Učesnici Sarajevske grupe napravili su vezu između suđenja optuženim srpskim ratnim zločincima i umanjenja osude "cijelog naroda", kako je jedan učesnik izjavio:

Muslim da takva suđenja mogu izgraditi neke nove odnose među ljudima. Muslim da to čini jasnjom situaciju između ljudi. Ako je on kriv, on treba da bude odgovoran za ta djela. Tim manje će cijela kultura biti osumnjičena za akt jednog čovjeka. Svaki kriminalni akt je djelo pojedinca ili mnogo njih u grupi. Ali nikad naroda, bilo koji da je. Neke kazne za te zločine mogu donijeti pomirenje i normalan život u Bosnu.

Drugi je ponovio ovo uvjerenje, rekavši:

Muslim da nema pomirenja bez kažnjavanja krivca. Muslim da je veoma važno da ničija krivica nije kolektivna krivica, svaka krivica je individualna. A zbog uklanjanja tereta kolektivne krivice, mislim na primjer na krivicu srpskog naroda, u njihovom je interesu da optuženi ratni zločinci iz njihovih redova budu kažnjeni, tako da se zna da nije cijeli narod, kao što se to desilo, počinio ratne zločine. A isto se, naravno, odnosi i na druga dva naroda.

Vjerovanje da pomirenje i rekonstrukcija zavise od uspješnog gonjenja ratnih zločinaca je najkarakterističnije za Sarajevsku grupu. Neke sudije Bošnjaci smatraju da Tribunal doprinosi pomirenju zato što se nalazi izvan uticaja domaćih političkih struktura. Neki od tih učesnika vidjeli su značaj u sposobnosti međunarodne zajednice da imenuje izvršitelje ratnih zločina i olakša raspravu o ratu u Bosni. Mnogi misle da će gonjenje ratnih zločinaca od strane Tribunalala doprinijeti pomirenju u Bosni. Drugi su, pak, izjavili da Tribunal, čak i ako ne olakšava pomirenje, služi da prizna njihov status žrtava u ratu. Neke sudije su izjavili da što duže glavni ratni zločinci – kao što su Karadžić i general Ratko Mladić, bivši zapovjednik snaga bosanskih Srba – ostanu na slobodi, manje je vjerovatno da će pomirenje proizaći iz njihovog eventualnog gonjenja. Kao što je jedan sudija ukazao, što bude brže rješenje ovih važnih slučajeva, to će više njihov ishod doprinijeti procesu pomirenja.

Viđenje bosanskih Srba

Učesnici bosanski Srbi, uopšte, vidjeli su konflikt kao građanski rat; dok su samo trojica izrazito o ratu govorili kao o "građanskem ratu", niko rat nije video kao agresiju ili međunarodni rat. Kako je jedan učesnik izjavio: "Ovdje, u Republici Srpskoj, smatramo da je to bio građanski

rat. Druga strana misli da smo bili agresori. Kako možemo biti agresori u našoj vlastitoj zemlji?” Jedan učesnik je izjavio da su se bosanski Srbi borili da održe Jugoslaviju kao jedinstvenu državu i da “spriječe centralizovanu državu [u Bosni] gdje bi jedna nacionalnost bila dominantna.” Drugi učesnik je jasno rekao: “Ovo je bio vjerski građanski rat.” Ovo viđenje je u oštem kontrastu sa viđenjem učesnika iz drugih nacionalnih grupa.

Dominantne teme u Banjalučkoj grupi bile su da je izbijanje rata bilo neizbjegno, neobjasnivo, ili da je rat nastao zbog faktora izvan kontrole bosanskih Srba. “Rat se jednostavno morao desiti. Čim je došlo do raspada Jugoslavije, Bosna i Hercegovina nije mogla ostati nedirnuta. Rat je bio nametnut Srbima. Nije bilo agresije ni s jedne strane.” Dva učesnika su izjavili da odgovornost za rat ne mogu pripisati nikome posebno. Kako je jedan to rekao, ovo je bilo “zato jer ne znamo pozadinu samog rata ili stvarni uzrok za sve ovo”. Učesnici su njihovo poimanje posljedica rata nazvali neobjasnivim događajima. Na primjer, jedan učesnik je nazvao nestanak muslimanskog stanovništva u tom području kao “migraciju”. Pitao se šta se desilo njegovim kolegama pravnicima: “Za mnoge od njih čak ne mogu reći gdje su sada. Neki su jednostavno otišli kada se desio rat. Mnogi su napustili ove krajeve. Neki građani iz ovog kraja su otišli.”

Četiri od devet učesnika bosanskih Srba izjavili su da vjeruju ili da nemaju dovoljno dokaza da potvrde da se tokom konflikta desio genocid. “Da li se desio genocid? Ne mislim. Ne znam o tim činjenicama.” Ili, kako je drugi rekao: “Nemam nikakvih dokaza i informacija da li se desio. U našem kraju, ja nemam informacija.” Četvorica su zaključili da su genocid počinile sve tri strane. Kako je jedan primijetio: "Desio se svuda u Bosni. . . . Svim narodima." Jedan pravnik odbio je da odgovori.

Učesnici bosanski Srbi najvećim dijelom nisu pripisali određenim pojedincima odgovornost za započinjanje rata. Radije su pripisali odgovornost širim kategorijama, uključujući “narod”, međunarodnu zajednicu, političare i nacionalne stranke. Drugi su odgovorili da ne znaju, odbijajući da odgovore ili, kako je ranije rečeno, da je rat bio neizbjegjan.

Kao i njihove kolege Bošnjaci i bosanski Hrvati, i učesnici bosanski Srbi su naglasili individualnu odgovornost za one koji su počinili ratne zločine. Kako je jedan učesnik izjavio: “Ja gonim kriminalce”, bez obzira na nacionalnost. Drugi je naglasio da je ”ratni zločin ratni zločin, bez obzira s koje strane dolazi”. Sedam učesnika su posebno upitani o komandnoj odgovornosti; četiri od njih priznali su da komandante treba smatrati odgovornim za postupke njihovih potčinjenih. Samo je jedan učesnik spomenuo određenog pojedinca – generala Tihomila Blaškića³⁴ kada je govorio o ovom konceptu. Ovaj nedostatak određenosti odrazio je odgovore na pitanja o odgovornosti za rat za koji učesnici nisu imenovali pojedince. Oni koji su diskutovali o ovoj temi nisu naglašavali rang, nego da se pravdi privede svako ko je počinio ratne zločine.

³⁴ Trećeg marta 2000. Tribunal je osudio Blaškića nakon što ga je sud progglasio krivim za zločine protiv čovječnosti, zločine rata i teškog kršenja Ženevske konvencije iz 1949. Presuda je uslijedila nakon 25 mjeseci suđenja, uz svjedočenje 158 svjedoka i oko 30.000 stranica dokaza. Blaškić, 39, bio je zapovjednik hrvatskih snaga u centralnoj Bosni za vrijeme rata. Smatra se odgovornim za napade u Lašvanskoj dolini koji su ostavili stotine mrtvih Bošnjaka a hiljade natjerali u bijeg iz tog područja. Sud posebno smatra da je Blaškić u aprilu 1993. naredio napad na selo Ahmići u kome je pobijено više od 100 muškaraca, žena i djece.

Isto kao i pravnici Bošnjaci i bosanski Hrvati, i učesnici bosanski Srbi su odbacili koncept kolektivne odgovornosti za ratne zločine. Nasuprot njihovom protivljenju da se pojedinci smatraju odgovornim za rat, oni su insistirali da se samo pojedinci mogu smatrati odgovornim za ratne zločine. Govoreći o genocidu, jedan učesnik je izjavio da su “genocid izvršili pojedinci ili male grupe pojedinaca, ne cijela nacija”. Međutim, čak su i ovdje neki učesnici takođe odbacili princip kolektivne odgovornosti političkih lidera. Dok su jedan Bošnjak i nekoliko bosanskih Hrvata bili spremni pripisati odgovornost za rat političkim liderima – uključujući i njihove – bosanski Srbi nisu bili voljni određeno imenovati srpske političke lidere među onim odgovornim za rat. U stvari, dva učesnika su izjavili da političke lidere ne treba smatrati odgovornim jer je njihova politika odražavala volju naroda. Iako su neki okrivili političare za rat, niko nije imenovao određene lidere bilo koje nacionalne grupe, a jedan je izrazito izjavio da Milošević nije “kriv”.

Iako je nekoliko učesnika bosanskih Srba spomenulo međunarodnu zajednicu u vezi sa ratom u Bosni, oni koji su to učinili bili su vrlo oštiri u svom uvjerenju. Općenito, oni su vjerovali da je međunarodna zajednica nepravična prema Srbima ili da ne razumije šta se u Bosni desilo za vrijeme rata. Jedan učesnik okarakterisao je mišljenje međunarodne zajednice o Srbima kao: “Srbi su loši momci. Ali ja mislim da je suprotno.” Ovo mišljenje ponovio je drugi: “Satanizirani smo u svijetu, a nismo takvi kako oni kažu, mi smo stari hrišćanski, civilizovan narod. Mi nismo čudovišta kako nas predstavljaju u medijima.” Drugi učesnik je izjavio: “Čini mi se da su mnogi predstavnici međunarodnih organizacija, veliki broj njih, uvijek u transu. Možda nisu imali priliku da saznaju, ili su možda svoje informacije dobili iz različitih izvora, o onome što se stvarno ovdje desilo.”

Tri učesnika bosanski Srbi vide akcije međunarodne zajednice prema njima kao licemjerne i otvoreno su izrazili neprijateljstvo prema bombardovanju NATO-a na Kosovu i Srbiji. Žalili su se na “dvostruki standard” odgovornosti – bosanski Srbi se smatraju odgovornim za ratne zločine počinjene u Bosni, dok se lideri zemalja učesnica u bombardovanju ne smatraju odgovornim, iako su ti učesnici vidjeli to bombardovanje kao kršenje međunarodnog prava. Jedan se pozvao na američko bombardovanje Jugoslavije i Vijetnama da bi ilustroval licemjerje međunarodne zajednice. Dva druga učesnika podržali su ovaj koncept, ističući da je NATO prekršio princip državnog suvereniteta započinjući bombardovanje Srbije.

Koristeći ovaj isti argument, učesnici bosanski Srbi su bili izrazito kritični prema Tribunalu. Mnogi su grdili Tribunal zbog njegovog očitog nedostatka nepristrasnosti i nezavisnosti, kvaliteta koji sadrže njihovu definiciju profesionalizma. Kako je jedan učesnik izjavio: “Ja mislim da taj sud nije pravi sud. Mislim da je moj sud zreliji u svojim postupcima, a stručniji i revniji u vođenju suđenja.” Svi su kritikovali Tribunal i međunarodne organizacije koje djeluju u Bosni da su pod uticajem politike. “Previše se razgovaralo o Međunarodnom судu u Hagu. To je previše vještački sud i u nadležnosti je moćnih društava. Nema pravde u tom sudu.” Uz to su mnogi izjavili da ne razumiju sud i njegov rad jer nije “ni nalik na sud koji mi imamo ovdje.” Jedan bosanski Srbin koji je podržao Tribunal predložio je da on treba “organizovati okrugli sud za svakog sudiju i tužitelja koji je voljan da dođe da se sretne i upozna sa Haškim tribunalom. . . Da ima objašnjenje zašto je za nekog dobar a za nekog nije [da bude optužen]. Ne da bude zatvoren.”

Uglavnom, učesnici su vidjeli Tribunal kao političko tijelo koje je instrument zapadnog uticaja a ne nezavisna sudska institucija. Jedan učesnik bosanski Srbin tvrdio je da javno međunarodno pravo nema mjesta u sudovima jer se odnosi na državna kršenja međunarodnih obaveza a ne individualnu odgovornost. Dva učesnika ukazali su na činjenicu da samo sudije sa Zapada služe na Tribunalu a da ni jedan sudija iz nacionalne grupe optuženih ne sjedi u sudnici.

Kada su sudije i tužitelji bosanski Srbi upitani na koga Tribunal treba da usmjeri svoju energiju, odgovori su po prirodi bili opšti. Skoro svi su izjavili da Tribunal treba da se bavi "svima onima koji su počinili ratne zločine" ili da "svi treba da snose odgovornost". Na pitanje kako Tribunal treba da podijeli svoje oskudne resurse, učesnici su ponovo naglasili svoje početne odgovore. Na primjer, jedan sudija bosanski Srbin je rekao: "Ja bih izabrao lica koja su počinila ratne zločine." Kada je zamoljen da bude određeniji, ovaj sudija je izvukao Krivični zakon Republike Srpske i nastavio da pokazuje voditeljima intervjuja odredbu koja se odnosi na ratne zločine. Na pitanje da li se Tribunal treba usmjeriti na lidere, kao što je Milošević, drugi učesnik je odvratio: "Neću da odgovorim. O licima, to je politika, a ja ne želim da se upličem u tu temu. Mislim da je moj odgovor dovoljan, da se treba suditi svakom ko je počinio ratni zločin." Međutim, jedan sudija bosanski Srbin je eksplicitno rekao da se Tribunal treba usmjeriti "na one koji su postavili . . . uslove za rat."

Mnogi učesnici izrazili su stav da je Tribunal pristrasan prema srpskom narodu. Šest učesnika bosanskih Srba izjavili su da Tribunal samo cilja na Srbe ili da su postupci Tribunal-a fokusirani samo na "jedan narod". Kako je jedan učesnik opisao: "U svijetu su stvorena neka pravila da su samo Srbi zlocinci." Uz to, dvojica su izrazito spomenuli da je, u toku akcije Stabilizacionih snaga NATO-a ("SFOR") da se uhapsi bivši šef policije u Prijedoru ovaj bio ubijen. Opisali su hapšenje od strane SFOR-a kao kidnapovanje, što vide kao flagrantno nepoštivanje sudskega procesa. Trojica su smatrali da u Tribunalu "nema pravde" niti "pravičnosti". Drugi učesnik ponudio je primjer povezanosti između ekonomске pomoći i saradnje sa Tribunalom kao dodatni dokaz politizacije Tribunal-a. Paradoks je da, iako su svi osim jednog pravnika bosanskog Srbina kritikovali Tribunal kao nepravičan, samo dvojica vjerovali da ga treba biti ukinuti.

Učesnici bosanski Srbi bili su sumnjičavi o uticaju Tribunal-a na socijalnu rekonstrukciju. Njih šest su izjavili da ne vjeruju da su Tribunal i proces socijalne rekonstrukcije povezani. Učesnici su ilustrovali njihov nedostatak povjerenja u doprinos Tribunal-a socijalnoj rekonstrukciji, primijetivši da "budućnost naroda u ovom kraju ne zavisi od Tribunal-a. Tribunal nije značajan za život tih ljudi ovdje." Jedan učesnik, koji je bio posebno oštar u ovom stavu, rezonovao je po svojim vlastitim osjećajima o tome kakav će uticaj na njega imati uspješno pokretanje postupka protiv onih koji su mu spalili kuću: "To neće promijeniti [moja osjećanja o socijalnoj rekonstrukciji]. Ja nemam nikakvu nadu za [multietnička država] ono što se stvarno događa. Ako budu uhvaćeni i suđeni, to mi neće pričiniti nikakavu satisfakciju." Pet drugih učesnika su izjavili da Tribunal ne igra ulogu u rekonstrukciji jer je pomirenje vansudski proces: "Kada neko nekome želi oprostiti, učiniće to bez suda . . . Sudbina tih ljudi ovdje nije pitanje nacionalnosti ili interesa, ne zavisi od nekog suda. . . Ako smo ljudi, onda ne treba sud."

U stvari, dva pravnika bosanski Srbi su ukazali da Tribunal i njegova sporost i neefikasnost možda proširuju jaz između naroda u Bosni. Drugi je ovo uvjerenje opisao odlučnije, tvrdeći da Tribunal ima negativan uticaj na narode i povećava "antagonizam" među njima. Ipak, druga dvojica

vjerovali su da bi Tribunal mogao, da je “efikasniji i pošteniji”, doprinijeti procesu pomirenja. Drugi je naglasio da će trebati vremena da se prevaziđe njihovo nepovjerenje u Tribunal: “Možda smo još uvijek pod uticajem rata.” Na kraju, jedan od njih je izrazio osjećanje da će ekonomski razvoj a ne Tribunal pokrenuti socijalnu rekonstrukciju.

Učesnici bosanski Srbi protivili su se Tribunalu i njegovojo primarnoj nadležnosti za ratne zločine. Prema Rimskom sporazumu, bosanski tužitelji moraju tražiti dozvolu od Tribunalala prije nego što pokrenu hapšenje i postupak protiv ratnih zločinaca. Iako učesnici bosanski Srbi nisu eksplicitno komentarisali o lokaciji Tribunalala, skoro svi su izjavili da ne vide zašto se suđenja za zločine ne bi mogla održavati u Bosni. Jedan učesnik je predložio da Tribunal vodi svoje postupke u Bosni. Osam učesnika uvjereni su da su nacionalni sudovi kompetentni da vode suđenja optuženim ratnim zločincima. Dvoje iz ove grupe vjeruju da se suđenja trebaju održavati samo u krajevima gdje su počinjeni zločini. Dva su nagovijestili da su nacionalni sudovi on par sa Tribunalom i da mogu voditi pravična suđenja, ali je jedan ukazao da će biti dobro da međunarodni faktori vode suđenja u Bosni.

Viđenje bosanskih Hrvata

Praktično svi učesnici Mostarske grupe vidjeli su rat kao čin Jugoslovenske Narodne Armije (“JNA”) i srpske agresije, a mnogi su i specifično imenovali. Kako je jedan izjavio: “Politika Slobodana Miloševića i srpski nacionalizam, oni su započeli rat, drugi su ga samo prihvatili.” Učesnici Mostarske grupe nisu pravili razliku između Jugoslovenske Narodne Armije i snaga bosanskih Srba. “U Bosni i Hercegovini izvršena je srbijanska agresija od strane Srbije i Crne Gore.” Drugi učesnik je pripisao odgovornost za rat ispričavši anegdotu. Prije rata bio je poslovno u Srbiji i na kiosku video mapu koja je trebala da pokazuje Jugoslaviju. Kada je pomnije pogledao, na mapi je pisalo “Velika Srbija” a veliki dio Bosne bio je uključen u ovu teritoriju. Drugi je rekao: “Mislim da je to bila politika Slobodana Miloševića. On nije shvatio da se te zemlje mogu mirno odvojiti.” Na kraju, drugi je opisao događaje koji su doveli do rata: “Mi svi smo glasali za dvije opcije. Postati država ili ostati u Jugoslaviji. Glasali smo za nezavisnost Bosne i Hercegovine. Srbi se ne bi pomirili s takvima odlukama i tako su započeli rat.”

Mnogi učesnici izjavili su da su akcije HVO-a jednostavno bile odgovor na agresiju Srba i da su bosanski Hrvati jedini koji su bili spremni da se brane:

Bilo je mnogo žrtava osim na hrvatskoj strani jer su ljudi bili spremni da se brane. . . . Hercegovina je znala šta će se dogoditi jer su imali primjer iz Hrvatske. Hrvati u Hercegovini zaustavili su Srbe. Dok su se Hrvati borili sa Srbima koji su pokušavali osvojiti Konjic, Muslimani su sjedili u kafićima.

Iako učesnici bosanski Hrvati nisu posebno diskutovali o navodnim zločinima koje je počinio HVO, branili su njihovu taktiku tvrdeći da je svaka strana u konfliktu, uključujući HVO, trebala da “igra po pravilima Srba”, i tako je slijedila primjer snaga bosanskih Srba.

Šest učesnika bosanskih Hrvata izjavili su da se genocid desio nad sva tri naroda u Bosni. Jedan je izjavio da je JNA/srpska agresija nad Bošnjacima i Hrvatima bila čin genocida;

međutim, genocid drugih strana nije bio tako jasan. Jedan učesnik bosanski Hrvat je eksplisitno priznao da su hrvatske snage počinile genocid, izjavivši: "Genocid se dogodio na svim stranama. Ali, što se tiče Hrvata, nekoliko je počinitelja ali izgleda kao da su oni ti koji su uhvaćeni. Ali to ne umanjuje procenat odgovornosti, njihovu odgovornost, sami brojevi su dokaz." Ostali učesnici su imali drukčije stavove: "Ne mislim da se desio pravi genocid igrde u Bosni i Hercegovini. Na neki način desio se genocid, na drugi uopšte nije, niste imali jedan narod koji je potpuno izbrisano." Jedan bosanski Hrvat je odbio da odgovori na pitanje. Zanimljivo je da niko iz Mostarske grupe nije govorio o kolektivnoj odgovornosti ijedne nacionalne grupe uključene u rat.

Pravnici iz Mostarske grupe držali su se koncepta individualne odgovornosti. Međutim, njihovo prihvatanje principa komandne odgovornosti bilo je neodređenije. Kao primjer, dvojica sudija bosanskih Hrvata posebno su se osvrnuli na suđenje Blaškiću i izrazili skepticizam oko njegove kontrole snaga pod njegovom komandom. Nasuprot ovom stavu, jedan učesnik je vjerovao u primjenu komandne odgovornosti: "Pošto je teško ustanoviti ko je ubijao, odgovornost treba da snose zapovjednici vojnih jedinica koje su počinile te zločine." Nedovoljna jasnoća oko ovog pitanja ilustrovana je izjavom jednog drugog sudske bosanske Hrvate. On je tvrdio da, u cilju određivanja odgovornosti za ratne zločine, treba utvrditi ko je u to vrijeme držao kontrolu geografske regije. Ovo je u kontradikciji sa njegovom ranijom izjavom o pitanju koncepta komandne odgovornosti.

Kao i njihove kolege u Sarajevskoj grupi, učesnici bosanski Hrvati su izrazili zabrinutost zbog mirenja međunarodne zajednice pred grozotama. Kako je jedan bosanski Hrvat primijetio: "Da je međunarodna zajednica željela da spriječi ratove, oni bi ga spriječili. 1992. i 1991." Drugi je ukazao na međunarodni embargo za uvoz oružja: "Kada je Bosna i Hercegovina napadnuta, međunarodna zajednica je nametnula embargo i dozvolila Srbima da pobiju nekih tri ili četiri stotine hiljada ljudi, tako da je međunarodna zajednica direktno za to odgovorna." Na kraju, jedan učesnik bosanski Hrvat otisao je tako daleko da ukaže na to da holandski bataljon u Srebrenici treba da snosi odgovornost za masakr Bošnjaka.

Nekoliko učesnika bosanskih Hrvata takođe su kritikovali Tribunal i međunarodne organizacije koje djeluju u Bosni kao potpuno politička tijela. A jedan učesnik je kritikovao izbor osobe za vezu sa Tribunalom od strane Federacije kao politički motivisan i da ne zastupa interes bosanskih Hrvata. Treći je opisao međunarodnu zajednicu da ide po svom planu, ali da ipak radi na tome da unaprijedi pravičnost i odgovornost u domaćem pravosuđu

Učesnici Mostarske grupe imali su specifične ideje o tome kako Tribunal treba usmjeriti svoje resurse. Mnogi su tvrdili da Tribunal treba podići optužnicu protiv onih s najvišim rangom, posebno protiv Karadžića, Mladića i Miloševića. Zajednička tema među učesnicima bosanskim Hrvatima, često povezivana sa frustracijom i ljutnjom, bilo je uvjerenje da samo Hrvate drže u pritvoru u Hagu. Iako nikad nisu eksplisitno odbacili krivičnu odgovornost hrvatskih optuženika, mnogi su izrazili zabrinutost što Tribunal nije izdao optužnice za grozote počinjene u gradovima u kojima je prije rata bilo većinsko hrvatsko stanovništvo: "Mislim da znate da niko iz armije Bosne i Hercegovine nije optužen za zločine, samo Hrvati. Ubistva su se desila u Prusini, Grabovici i Doljanima, mjestima u kojima je djelovala Armija BiH. Niko ne odgovara za te zločine." Tri učesnika su se pozvali na ta ubistva i ukazali da su zahtjevi za hapšenje lica

uključenih u njih upućeni u Tribunal u skladu sa Putnim propisima, ali nikakva dalja akcija nije uslijedila. Mnogi učesnici bosanski Hrvati pokazali su zabrinutost što međunarodna zajednica vrši pritisak na Hrvatsku da preda svoje okrivljene ili će izgubiti vrijednu ekonomsku pomoć. Međutim, jedan učesnik bio je zadovoljan što je Hrvatska vlada udovoljila zahtjevima Tribunalala da izruči u Hag Hrvate optužene kao ratne zločinice.

Osim kritike da Tribunal selektivno optužuje bosanske Hrvate, učesnici su pokazali i zabrinutost zbog načina na koji se vode predmeti koje vlasti bosanskih Hrvata šalju u Tribunal. Ti slučajevi navode ratne zločine koje su pripadnici Armije BiH počinili nad bosanskim Hrvatima. Kada je Tribunal vratio predmete u Bosnu na suđenje, preneseni su Kantonalnom sudu u Sarajevu a ne sudovima sa nadležnošću prve instance. Iako prenos slučajeva nije odgovornost Tribunalala, nego prije Vrhovnog suda Federacije, učesnici bosanski Hrvati su povezali ta dva mehanizma, prepostavljajući da odluka o prenosu odražava političke prioritete Tribunalala.

Učesnici bosanski Hrvati dali su podijeljene odgovore u vezi uticaja Tribunalala na poslijeratnu Bosnu. Kao i učesnici Sarajevske grupe, mnogi su uvjereni da vremenom rad Tribunalala može igrati važnu ulogu u pomirenju i rekonstrukciji. Kako je jedan učesnik primjetio: "Mislim da je Tribunal dio svega što se ovdje desilo" i da njegov rad dozvoljava "ljudima da otvorenije i poštenije govore o stvarima". Ipak, druga dvojica su jasno rekli da Tribunal nema uticaj na pomirenje ili rekonstrukciju i da je ekonomski razvoj kritičan za rekonstruisano društvo: "Naši ljudi se brinu da kupe lijekove i da prezive. To je odgovor." Ili kako je rekao drugi učesnik: "Ja lično nikad, nikad ne bih povezao te pojmove: socijalna rekonstrukcija, ekomska rekonstrukcija, što se mene tiče one nemaju nikakve veze sa onima koji su počinili ratne zločine." Ipak, svi su pokazali uvjerenje – uprkos rezervama nekih – da će Tribunal i njegov rad konačno biti važni za zemlju.

Kao i njihove kolege među učesnicima Sarajevske grupe, i pravnici iz Mostarske grupe su se pitali zašto nije uhapšeno više optuženih i zatražili veću akciju SFOR-a. Mnogi su vjerovali da nedostatak hapšenja – posebno lidera bosanskih Srba – pokazuje nedostatak političke volje od strane međunarodne zajednice.

Slično Sarajevskoj grupi, i pravnici iz Mostarske grupe vjerovali su da je za Tribunal važno da svoj rad obavlja u Hagu. Šest učesnika izjavili su da se suđenja trebaju održavati u Hagu, navodeći da će sudije u Bosni biti izloženi političkim pritiscima koji će ugroziti njihovu sposobnost da garantuju pravična suđenja. Druga dvojica su predložili da se važnija suđenja održavaju u Hagu, dok bi one nižeg ranga trebalo suditi na nacionalnim sudovima da bi se ubrzao proces i reducirali troškovi. Osim toga, učesnici su uvjerenja da zemlja ne bi mogla izdržati nestabilnost koja bi bila posljedica takvih suđenja.

Ipak, neki su ukazali da će Tribunal biti dostupniji ljudima ako se suđenja vode u Bosni, pod pretpostavkom da međunarodne sudske rješavaju slučajeve. Trojica su izrazili zabrinutost da je lokacija Tribunalala za porodice onih koji čekaju suđenje problem u formi emocionalnog bremena, finansijskih troškova i teškoća da se sastanu sa advokatom njihovog rođaka. Štaviše, ta ista tri učesnika bili su zabrinuti što se nikakva nadoknada ne isplaćuje onima koje je Tribunal oslobođio. Kako je jedan rekao: "Imamo situaciju gdje su neki ljudi iz zajednice, koji su tamo proveli nekoliko mjeseci, u stvari na kraju oslobođeni. Ne mislim da je pravično da [oni] nemaju nikakvo pravo na odštetu."

C. Primjedbe učesnika na praksi i procedure Tribunal-a

Učesnicima iz svih nacionalnih grupa uopšte nedostajalo je jasno razumijevanje procedura Tribunal-a. Pokazali su više područja zabrinutosti: njegov jedinstven spoj procedura građanskog i sudskog prava; način kako se slučajevi odabiraju; kako se optužnice izdaju – posebno zapečaćene optužnice; dužina pritvora i suđenja; i dokazni postupci koje primjenjuje Tribunal.

Sudije i tužitelji prema nacionalnim grupama izjasnili su se da ne razumiju kako spoj tradicija sudskog i građanskog prava utiče na rad Tribunal-a. Jedan sudija Bošnjak priznao je da ovaj hibridni sastav otežava sudijama u Bosni da razumiju procedure Tribunal-a. Kako je jedan sudija bosanski Hrvat izjavio: "Niko od nas ne zna pravila prema kojima oni rade. Samo nekoliko ljudi koji imaju kontakt s takvim sudom znaju nešto o tome, ali mi ostali ne znamo." Ukratko: "Ta pravila su nama malo strana."

Učesnici takođe nisu razumjeli kako Tribunal određuje prioritete za istrage i krivične postupke. Primjeri u kojima se optužnice Tribunal-a nisu usaglasile sa očekivanjima učesnika naveli su ih da zaključe da su Tribunal i njegovi procesi nepravični. Kako je jedan sudija Bošnjak objasnio svoju frustraciju zbog procesa: "Mogu vam reći ovo, kao građanin, da ako imate rezoluciju Ujedinjenih nacija onda znate ko je bio agresor, onda možete reći ko je politički i vojno odgovoran, ali Tribunal vjerovatno ima svoj način rada."

Na pitanja o praksi izdavanja zapečaćenih optužnica, odgovori učesnika mogli bi se svrstati u jednu od dvije kategorije. Učesnici bosanski Srbi i neki bosanski Hrvati shvatili su praksi zapečaćenih optužnica kao politički instrument da bi se ljudi držali "u strahu" i da bi se političari prisilili na željeno ponašanje, dok su većina bošnjačkih i mnogi učesnici bosanski Hrvati uglavnom smatrali da je prihvatljivo korištenje zapečaćenih optužnica.

Učesnici bosanski Srbi izrazili su zabrinutost da zapečaćene optužnice predstavljaju povredu prava optuženog, da pokazuju nedostatak transparentnosti Tribunal-a i da su nepotrebne. Tvrđili su da ratni zločinci ne mogu vječno izmicati pravdi. Drugi sudija bosanski Srbin kritikovao je korištenje zapečaćenih optužnica jer vjeruje da će se nevini ljudi sami pojavit pred Tribunalom. Ipak, kasnije je zaključio da ratni zločinci neće "slučajno naletjeti na vojnike SFOR-a". Napokon, jedan sudija je primijetio da nedostatak transparentnosti u procesu podizanja optužnice stvara strah među vojnim veteranima koji se brinu da bi vojna služba u ovom periodu mogla predstavljati ratni zločin.

Pravnici u Sarajevskoj grupi su, uglavnom, smatrali zapečaćene optužnice prihvatljivim. Priznali su da prema uobičajenim okolnostima takve procedure mogu kršiti prava optuženog. Međutim, u sadašnjim okolnostima, oni su uvjereni da privođenje teških ratnih zločinaca opravdava ovo odstupanje. Jedan je prihvatio praksi zapečaćenih optužnica kao potrebnu jer je Bosna "totalno nedemokratska" i inače bi hvatanje ratnih zločinaca bilo teže. Drugi je izjavio da postoji dovoljno garancija da bi korištenje zapečaćenih optužnica bilo prihvatljivo. Napokon, jedan bošnjački tužitelj ih je video kao potrebne da bi se optuženi priveli pred Tribunal. Ovaj tužitelj je primijetio da, ako su procedure za zapečaćene optužnice "napisane po njihovim pravilima, onda je to u redu."

Neki učesnici bosanski Hrvati ponovili su stavove svojih kolega bosanskih Srba i Bošnjaka. Dvojica su izjavili da su zapečaćene optužnice potrebne, barem privremeno: "U redu je ako će to pomoći da se privede zločinac." Druga trojica su rekli da Tribunal koristi zapečaćene optužnice "tako da mogu manipulisati" i održavati strah među narodom. Jedan tužitelj bosanski Hrvat pokazao je dvojnost oko zapečaćenih optužnica, kazavši da one mogu biti "opravdane" ali je "to takođe u vezi s političkim pritiskom".

Dok učesnici u Sarajevskoj grupi nisu komentarisali o pritvorima prije suđenja, njihove kolege su se požalili da su pritvori optuženih ratnih zločinaca suviše dugi. Učesnici iz svih nacionalnih grupa su osudili dužinu suđenja Tribunalu. Kako je jedan tužitelj primijetio: "Da li je pravično držati nekog da čeka četiri godine ako je optužen za ratne zločine, držati ga da čeka da bude saopštена njegova presuda, kriv ili nije kriv? Haški tribunal mora biti efikasniji i brži." S obzirom na suđenja Tribunalu, učesnici su uporedili dužinu suđenja na Tribunalu sa onim koji se vode u BiH, gdje su krivična suđenja generalno kraća. Povezali su poštenu suđenja sa brzinom i "efikasnošću" sudskog procesa. "Možete imati pravdu ako neko može biti . . . doveden na suđenje za vrlo kratko vrijeme. Sve ono što se odugovlači ima negativan efekt. Ne kažem da bi ikoga trebalo amnestirati zato što je vrijeme prošlo, ali govorim da je efikasnost presude [manja]." Učesnici Sarajevske grupe ponovili su ovu zabrinutost.

Nekoliko učesnika kritikovalo je efikasnost Tribunalu. Jedan učesnik bosanski Srbin je primijetio: "Previše je priče i gužve [oko Tribunalu] a malo učinjenog posla. Napuniće sve one zatvore a ne rade ništa." Mnogi učesnici bosanski Hrvati i jedan Bošnjak su posebno naveli višegodišnje suđenje generalu Blaškiću kao primjer pretjerane dužine suđenja na Tribunalu. Na pitanje kojim bi prioritetima Tribunalu trebalo dati ograničene resurse, jedan učesnik iz Mostarske grupe posumnjao je u ograničenu prirodu resursa Tribunalu u svjetlu dužine suđenja i broja pozvanih svjedoka da svjedoče.

Naprotiv, jedan sudija bosanski Hrvat je naveo: "Možda je pravda spora, ali je dostupna." A jedan sudija, koji je posjetio Tribunal, priznao je kompetentnost i revnost osoblja Tribunalu. Međutim, priznao je da Tribunalu i njegovim ljudima treba vremena da shvate ovu regiju, njenu istoriju i različite političke i vojne organizacije. Slično je i jedan sudija bosanski Hrvat primijetio da Tribunal sebe usporava prihvatajući "male slučajeve" umjesto da se usmjeri na najozbiljnije ratne zločine. Ovaj isti sudija podržao je zabrinutosti drugih da je dužina suđenja skupa za optužene i njihove porodice, primjećujući dalje da se porodice obraćaju dobrotvornim organizacijama za finansijsku pomoć.

Korištenje stručnih svjedoka od strane Tribunalu izazvalo je snažnu osudu među učesnicima Mostarske i Banjalučke grupe. Na primjer, jedan učesnik bosanski Srbin kritikovao je što se Tribunal oslanja na jednog istoričara da bi odredio genezu konflikta. Ovaj učesnik je izjavio da ne razumije odnos između takve opšte informacije i određenog slučaja. Nazvao je eksperterni svjedočenje "nepouzdanim izjavama" koje "nema veze" sa krivičnim slučajem i zaključio da je u rad Tribunalu uključena "mašta". On je ponovio: "Moj posao se bazira na specifičnom slučaju, specifičnim aktima." Podržao ga je kolega bosanski Srbin koji je izjavio da Tribunal "donosi odluke bez stvarnih dokaza. Nikad ne bih sudio takav slučaj."

Učesnici bosanski Hrvati su takođe doveli u sumnju svjedočenje jednog profesora istorije kao stručnog svjedoka. Kako je jedan primijetio: "On možda nikad nije bio u Bosni i Hercegovini. Objasnjavao je istoriju Bosne i odnos između tri naroda, što nema nikakve veze sa Blaškićevim slučajem. Ali ako sudije žele da znaju o Bosni, trebali su se obrazovati, kao ja: uzeti knjige i čitati." Dva suca bosanski Hrvati obrazložili su da samo "direktan" dokaz o određenom zločinu treba biti prihvачen na sudu, kao što je slučaj u Bosni.

S druge strane, samo jedan učesnik Sarajevske grupe komentarisao je o korištenju stručnih svjedoka. Ovaj sudija, koji je posjetio Tribunal, gledao je pohvalnije na korištenje stručnog svjedočenja i stručne svjedoke video kao prednost jer su neutralni, nisu bili uključeni u rat i nude "najviše znanstveno dostojanstvo".

Učesnici su pokazali dodatnu zabrinutost oko kvaliteta i kvantiteta dokaza. Na primjer, jedan sudija bosanski Hrvat je primijetio da na suđenju treba biti više dokaza. Drugi je video prenošenje dokaza Tribunalu kao zavisno od unutrašnjih političkih snaga u Bosni. Drugi pravnik bosanski Hrvat je, međutim, smatrao da je suviše mnogo nerelevatnih svjedoka pozvano da svjedoče u Blaškićevom slučaju: "Bilo je dvije ili tri stotine svjedoka tamo u Hagu koji zaista nisu imali nikakve veze s tim, nikakve povezanosti sa slučajem."

Četiri učesnika bosanski Srbi doveli su u sumnju korištenje dokaza od strane Tribunala. A drugi su generalno sumnjali u ulogu Tribunalu u prikupljanju dokaza u RS.

D. Stavovi učesnika o njihovom tretmanu od strane Tribunalu

U svim nacionalnim grupama, pravnici su vidjeli njihov sporadični kontakt sa Tribunalom kao znak nepoštovanja. Sudije i tužitelji Bošnjaci i bosanski Hrvati govorili su o periodičnim posjetama zvaničnika Tribunalala da pokupe dosjee koji se odnose na osumnjičene ratne zločince. Oni tužitelji koji imaju iskustva kao predsjedavajući ili u pokretanju krivičnog postupka ili vođenju domaćih slučajeva za ratne zločine pokazali su poznavanje i saglasnost sa procedurama Putnih propisa. Međutim, zvaničnici Tribunalala propustili su da svoje bosanske kolege obavještavaju o statusu istraga, čak i u odgovor na direktna pitanja. Kako je jedan sudija objasnio: "Oni su ovdje došli krajem 1995. Ponijeli su predmete sa sobom i rekli da će zločinci biti privедeni pred pravdu, ali se ništa nije desilo." Jedan sudija je ispričao da Tribunal nije odgovorio ni nakon što je podneseno dvadeset pet slučajeva i osam mjeseci čekanja. Druge sudije i tužitelji izjavili su da su i oni podnijeli dosjee nekoliko godina ranije, a nisu primili nikakav obavijest. Jedan učesnik bosanski Srbin izrazio je sličnu frustraciju. Izvjestio je da istražitelji Tribunalala nikad nisu odgovorili na optužbu koju je sredinom 1997. podnio na odobrenje. Ti profesionalci vidjeli su Tribunal ravnodušnim i štetnim za sposobnost bosanskih sudova da vode nacionalna suđenja za ratne zločine.

Neki koji su imali susrete sa predstavnicima Tribunalala željeli su da budu poštovani u svom pravu kao profesionalni pravnici. Međutim, njihov stav prema Tribunalu bio je dvojan i pod uticajem statusa za koji vjeruju da ga zauzimaju u odnosima sa međunarodnom zajednicom. Učesnici iz svih nacionalnih grupa izvjestili su kako su primijetili da međunarodna zajednica na njih gleda kao na intelektualno inferiore koji ne razumiju odgovarajući zakon. Kako je jedan učesnik primijetio: "Kad svi ti ljudi dođu izvana misle da mi nemamo apsolutno nikakvo znanje; već

imaju izvjesne predrasude kada ovdje stignu.” Jedan sudija izjasnio se o razlici u ovlasti koja postoji između Tribunalala i bosanskog pravosudnog sistema. Međutim, jedan sudija bosanski Srbin pokazao je ponos što je Tribunal pohvalio njegov pravni rad kazavši: “Sve što sam uradio Tribunal je prihvatio bez primjedbi.” Čak i u primjerima kada je Tribunal odobrio njihov rad bila je jasna moć Tribunalala da vrednuje bosansku pravnu kompetentnost..

E. Propusti u komunikaciji koje vide učesnici

Uz dva izuzetka, bosanski pravnici bili su slabo informisani o radu Tribunalala. Jedan učesnik bosanski Srbin se pita da li je Tribunal ikad donio presudu. Drugi se pitao da li se temelji na statutu. Neki učesnici su izrazili zabrinutost da su informacije koje primaju iskrivljene u medijima. Uprkos ovom nedostatku informacija, učesnici nisu spomenuli da su sami pokrenuli studiju o ratnim zločinima ili Tribunalu.

Pravnici iz svih nacionalnih grupa su izvijestili da praktično sve informacije o Tribunalu koje dobijaju potiču iz lokalnih izvora. Učesnici iz RS i Federacije priznali su da je ograničen izvor informacija problem zbog nacionalističke iskrivljenosti industrije komunikacija u BiH. Jedan pravnik bosanski Srbin je spomenuo uticaj politike na izvještaje medija kazavši: “Većinom su vijesti sa političkom crtama, ne profesionalnim.” Jedan učesnik bosanski Hrvat je izjavio: “Svaka strana dobija svoju verziju priče.” Jedan tužitelj Bošnjak je primijetio da su bosanske novine “kratke s vijestima”. Drugi je kritikovao tačnost izvještavanja o Tribunalu, kazavši: “Ni o čemu se ne može previše lagati.”

Učesnici iz svih nacionalnih grupa željeli su nepristrasne informacije o Tribunalu sa pravnim sadržajem, pošto imaju ograničen pristup, ili ga nemaju, pravnim publikacijama sa ili o Tribunalu.³⁵ Jedan sudija je govorio da nije bio u stanju da locira kopiju Tadićevog suđenja koje je, kako je primijetio, od presudnog uticaja u “pravnom i političkom smislu”. Dvojica sudija su izjavili da periodično primaju kompjuterske diskete sa Tribunalala sa biltenima o najnovijem radu Tribunalala. Drugi su naveli neformalnu “razmjenu mišljenja” sa kolegama kao dodatni izvor informacija.

Učesnici su ponudili sugestije da se poboljša komunikacija sa Tribunalom. Jedan je predložio da Tribunal redovno distribuira svoje izvještaje direktno sudijama i tužiteljima. Drugi je bio uvjerenja da više sudija i tužitelja treba da posjete Tribunal. Osim toga, jedan sudija je podržao posjete najviših zvaničnika iz Tribunalala da se sretnu sa članovima lokalnog pravosuđa.

---

³⁵ Na Web strani Tribunalala, www.un.org/icty/index.html, nisu uključeni dokumenti na lokalnim jezicima BiH sve dok nije bio kompletiran izvještaj.

IV. DISKUSIJA

Svrha ove studije bila je da se ocijene zapažanja i stavovi bosanskih sudija i tužitelja uključenih u presude ratnih zločina. Sljedeća diskusija nudi neka tumačenja važnih tema koje su iskrasnule. Radeći na ovaj način, naš cilj je da ponudimo bogatije razumijevanje o uticaju međunarodnih suđenja za zločine na nacionalni pravosudni sistem. Rezultati izvještaja pokazuju da one međunarodne organizacije koje uzajamno djeluju ili su uključene u bosanski pravni sistem treba da ozbiljno prihvate probleme i otpor koje su pokazali učesnici studije u formulisanju budućih pravaca. Osim toga, ta zapažanja mogu ponuditi lekcije o efektu Tribunala na bosanske profesionalne pravnike, što se može primijeniti na proces uspostavljanja Međunarodnog suda za zločine. Saznanja govore da je bitno ugraditi tekst-specifično razumijevanje o dotičnoj zemlji i njenim sudskim procesima da bi se pojačala saradnja, i umanjio otpor, sa institucijama međunarodnog krivičnog pravosuđa.

A. Kontekst

Profesionalni pravnici koji su učestvovali u ovom izvještaju bili su iznenađujuće otvoreni i iskreni u intervjima. Međutim, bilo je očito da su neke teme izazvale značajan emotivni odgovor, najjasnije u oblastima ratnih zločina i genocida. Učesnici su izbjegavali provokativna pitanja koja se odnose na odnos zakona prema pravdi. Na primjer, u odgovor na pitanja u vezi njihove uloge u povratku izbjeglaca, osnivanju vrhovnog suda države u BiH ili gonjenju političkih lidera zbog ratnih zločina, učesnici su često pribjegavali neodređenoj izjavi da je pitanje "političko" i stoga neprikladno. Ovaj odgovor može odražavati tradicionalnu i usko definisanih ulogu sudije u sistemu građanskog prava ili viđenje učesnika o ulozi zakona u komunističkom društvu. Može takođe odražavati njihovu opreznost u davanju izjava koje ih mogu izložiti osveti ili kazni od strane zakonodavnih i izvršnih grana vlade koje imaju ogromnu vlast nad pravosuđem.

Osim toga, postoji jaka povezanost između emotivnog odgovora na određene teme i nacionalnog porijekla učesnika. Bilo je zanimljivo da su učesnici izrazili malo rezerve prema povjerljivoj prirodi intervjua, upkos oprezu koji su pokazali u odgovoru na neka pitanja. U stvari, bilo je očigledno da ih je nekolicina razgovarala o svom učešću sa kolegama. Ispitivači osjećaju da su, uprkos teškom kontekstu u kome te sudije i tužitelji djeluju, njihovi odgovori odrazili pošten pokušaj da se uhvate u koštač sa pitanjima koja su pokrenuta.

B. Profesionalni identitet

S obzirom na sadašnju kritiku bosanskog pravnog sistema od strane članova međunarodnih organizacija kao što su UNMIB, JSAP i OHR, bili smo iznenađeni omjerom kojim pojам "profesionalizam" dominira u stavovima učesnika u ovoj studiji. Iako međunarodna zajednica gleda na balkansku politiku prije svega u terminima konflikta između nacionalnih grupa, obraća premalo pažnje na druge faktore koji mogu uticati na stavove i ponašanje, kao i profesionalni identitet. Sudije i tužitelji u ovom uzorku tvrdili su da imaju visoke ideale integriteta i poštovanja prema zakonitosti. Ti principi bili su praćeni poštovanjem prema kodifikovanom zakonu što odražava tradiciju građanskog zakona. U ovom sistemu ne postoji

pojam sudske aktivizma. Iako priznajući da nepravdu mogu uzrokovati političke odluke, sudije i tužitelji se nisu smatrali ovlaštenim da koriste zakon da bi poboljšali negativne posljedice tih odluka. Takođe je moguće da se neki profesionalni pravnici možda oslanjaju na formalnu strukturu tradicije građanskog prava da bi maskirali ličnu podršku ciljevima političara na vlasti, posebno što komuniciraju sa međunarodnom javnošću.

Osim toga, učesnici su pokazali ljutnju i zbumjenost zbog kritike od strane međunarodnih pravnika koji nisu pokazali da razumiju pravnu tradiciju zemalja građanskog prava ili, ako jesu, shvaćeni su kao da pokazuju nepoštovanje za pravosudni sistem kome su bosanski pravnici odani. Ti stavovi, zajedno sa odlukom Tribunal-a da kombinuje sudske i građanske pravne na veliku zbumjenost naših učesnika, mogu dovesti do preovlađujućeg osjećaja da su profesionalni pravnici u drugorazrednom sistemu. Stoga se sudije i tužitelji nalaze u odbrambenom stavu, nemoćni pred međunarodnom zajednicom koja odbacuje njihova uvjerenja. Prije rata, sudije i tužitelji bili su ljudi od položaja – lideri zajednice sa sredstvima i položajem. Pošto su izgubili svoje kuće, članove porodice i prijatelje, ti bosanski profesionalci izgleda da se drže svog profesionalnog identiteta. Nažalost, učesnici su shvatili međunarodnu kritiku bosanskog pravnog sistema kao napad na njihov profesionalni identitet. Ovo mišljenje učesnika pokazuje da napor međunarodnih organizacija da pojačaju profesionalizam bosanskih sudija i tužitelja treba da budu planirani imajući na umu ovu ranjivost. Ako bosanski profesionalni pravnici osjećaju obrazovne intervencije kao nešto što će da umanji njihovu kompetentnost, takvi dobromanjerni programi rizikuju da dovedu do otpora prema međunarodnim grupama umjesto saradnje s njima.

Ta saznanja ne pričaju cijelu priču. Ti profesionalni pravnici su na muci: ne samo da trpe kritiku onih izvan zemlje nego su pod pritiskom onih iznutra, posebno političara i kriminalnih elemenata koji djeluju nekažnjeno. Kako su zavisni od zakonodavnih i izvršnih zvaničnika za fiskalne i druge resurse, nalaze se pod pritiskom da donesu odluke koje su povoljne tim organima. Uz ovo, prijetnje njima ili njihovim porodicama, za što su dokaz odvođenja ili batinanje, stavlja ih u veoma delikatan položaj uz minimalnu zaštitu. S obzirom na te pritiske, značajno je da je ovaj uzorak sudija i tužitelja insistirao na njihovom integritetu i konsistentno zagovarao nezavisnost sudstva. Mi takođe moramo naglasiti da oni priznaju šta treba ispraviti u njihovom sistemu ako će se desiti pozitivna promjena – redovno isplaćivanje pristojnih plata, zaštita od nepravde, kompetentne sudije, transparentno odlučivanje i nemiješanje od strane političara. Iako su priznali da je korupcija moguća (definisana kao podmićivanje) i možda čak vjerovatna među nekim od njihovih kolega, oni su to pripisali slabim platama i smanjenom kvalitetu života. Osim toga, podržali su zakon koji sudijama zabranjuje da se pridružuju političkim partijama.

Izgleda da postoji kratak spoj između stavova zapadnih pravnih eksperata i stavova bosanskih profesionalnih pravnika u ovoj studiji. Počiva na pitanju uticaja ili pojave uticaja na aktivnosti sudija i tužitelja. Iako nije jasno koji je omjer nepravilnosti, izvještaji o njima navedeni su kao opravdanja za opsežnu reformu bosanskog pravnog sistema. Da bi se unaprijedio efikasan dijalog između tih grupa, zapadni eksperti treba da priznaju stručnost i snagu bosanskih profesionalnih pravnika. Osim toga, međunarodni predstavnici moraju artikulisati opravdanja za nove profesionalne standarde koje međunarodna zajednica nastoji unijeti u nacionalni pravni sistem.

Kao i ostale institucije u zemlji, i pravni sistem se suočava sa tranzicijom iz predratne komunističke ere. Naša studija pokazuje da su sudije otvoreni za promjenu, ali da se tražene modifikacije moraju desiti u okviru šireg konteksta transformacije političkog sistema. Štaviše, priliv međunarodnih pravnika i drugih na koje se gleda kao na nekog ko proglašava strani sistem prava razvlašćuje bosanske profesionalce, povećava njihovu dvojnost i potencijalno umanjuje pozitivne efekte koji mogu rezultirati iz međunarodnog prisustva.

Nema sumnje da dispariteti u moći utiču na ovaj proces evolucije. Naša saznanja pokazuju da zapadna pravna zajednica možda nije dovoljno osjetljiva na ta pitanja u njihovoј brizi da implementiraju “moderan” sistem prava zakona. Iako međunarodne organizacije zapošljavaju Bosance, ovaj nivo integracije je nedovoljan da bi se prevazišlo viđenje među bosanskim profesionalnim pravnicima koje smo intervjuisali da međunarodna zajednica njima nameće strane vrijednosti. Vjerujemo da će trebati mnogo godina da bi se željene promjene u potpunosti implementirale. Vjerovatno je da će sistematski i dobro uhodan proces – proces koji potpunije uključuje bosansku pravnu zajednicu u plan obuke, modifikacije zakona i koji poštuje integritet bosanske pravne tradicije – imati dublji i trajniji uticaj na pravni sistem. Razlike u ovlasti stvaraju dvojnost, a obraćanje pozornosti prema otporima koji odražavaju dvojnost unaprijediće ciljeve uistinu nezavisnog i stabilnog pravosudnog sistema.

Na kraju, uznemirujuće je odbacivanje političkog procesa od strane članova u našoj studiji. Pošto su članovi našeg uzorka bili visoko obrazovani i relativno dobro informisani, njihovo odbacivanje političkog procesa ima implikacije na razvoj demokratije u BiH. Za mnoge, “politički” se pokazao kao odraz nacionalizma i rata. Ako te sudije i tužitelji vide potrebu da se povuku iz političkog učešća, postoji opasnost da će profesionalni pravnici biti dalje obezvlašćeni kako budu izbjegavali demokratski proces. Ako i drugi obrazovani pojedinci slično osjećaju, ovo neće slutiti na dobro za aktivno građanstvo potpuno angažovano u demokratskom odlučivanju.

C. Zapažanja učesnika o međunarodnoj zajednici i Tribunalu

Opisali smo kako naš uzorak vidi međunarodnu zajednicu. Ti stavovi imaju uticaja i na njihovo viđenje Tribunalala. Međunarodna zajednica je na ratne zločine i genocid u Bosni odgovorila uspostavljanjem prvog Međunarodnog tribunala za ratne zločine nakon Tokija. Teškoće u uspostavljanju Tribunalala su dokumentovane i uključuju njegov početak u sred rata, kao i nedostatak finansijskih i ljudskih resursa, te dvojnu podršku svjetskih lidera. U prvim godinama Tribunalala, njegov rad je trpio od nedostatka saradnje vlasti u Bosni. Uz to, uzak mandat međunarodnih trupa stacioniranih u Bosni sprječavao je hapšenje okriviljenih ratnih zločinaca. U sedam godina od njegovog osnivanja, značajne pozitivne promjene desile su se kada se povećala finansijska podrška, kada su zemlje čije su mirovne snage na terenu poboljšale saradnju sa tužiteljima Tribunalala a Tribunal razjasnio svoju praksu i procedure. Ova studija nudi mogućnost da se ponovo procijene prakse i institucionalni aranžmani Tribunalala kako bi se umanjio otpor i potstaknula saradnja između tih sudskeh entiteta.

Učesnici su razmotrili sljedeće oblasti interesovanja: lokacija Tribunalala; sudska naimenovanja; kritike bosanskog pravnog sistema od strane međunarodnih organizacija; neshvatanje hibridne prirode sudske procedura Tribunalala; nerazdvojive političke prirode ad hoc tribunala pod pokroviteljstvom Ujedinjenih nacija; i nedostatak komunikacije između bosanskih i

pravnih profesionalaca. Ovaj skup faktora spojio se oko zapažanja bosanskih sudija i tužitelja koje smo intervjisali da je Tribunal, kao i one međunarodne pravne organizacije koje rade u Bosni, doprinio marginalizaciji bosanskih profesionalnih pravnika. Iako su mnogi učesnici nastavili da podržavaju koncept Tribunalala, ta interesovanja su ih stavila u odbrambeni položaj i odvela do skepticizma koji podriva njihovu podršku Tribunalu.

Masovna odgovornost za bosanske ratne zločince neophodno zahtijeva aktivno učešće bosanskog pravnog sistema zbog samog broja osumnjičenih. Trenutno, zato što Tribunal preuzima primarnu nadležnost za ratne zločine, bosanski pravni sistem je uveliko prevaziđen ili reduciran na sporednu ulogu u ovom procesu. Skeptični, čak i negativni stavovi učesnika koje smo opisali predstavljaju značajnu opasnost za dugoročni razvoj bosanskog pravnog sistema i njegovu integraciju u Zapadnu Evropu. Saznanja ukazuju da sadašnji napori Tribunalala i međunarodnih institucija koje rade na tome da unaprijede bosanski pravni sistem još moraju da prevaziđu ovo negativno viđenje. Pet godina od potpisivanja Dejtonskog sporazuma, upornost ovog skepticizma je za veliku zabrinutost. Veću pažnju treba posvetiti ne samo političkim i finansijskim ograničenjima, nego na suptilnije psihološke faktore koji sabotiraju profesionalni identitet i upućenost prema pozitivnoj promjeni.

Godine 1993, kada je Tribunal osnovan usred aktivnog konflikta, učinjen je važan izbor u vezi lokacije i strukture Tribunalala. U to vrijeme, nije bilo moguće locirati Tribunal na Balkanu ili u suđenja uključiti učešće bosanskog pravosuđa. Zabrinutost učesnika zbog marginalizacije vodi do pitanja da li treba ponovo razmotriti prvobitnu odluku koja se odnosi na lokaciju Tribunalala i isključenje bosanskih profesionalnih pravnika u njegovim sudskim redovima. Te taktičke odluke, donesene s početkom rada Tribunalala, primjeri su izbora učinjenih u kontekstu oružanog sukoba koji se sada mogu preispitati.

U ovim saznanjima, opisali smo niz faktora koji su doprinijeli otporu prema Tribunalu. Zajednički efekat tih faktora zahtijeva pomnije ispitivanje. Bosanski pravni sistem je pod intenzivnim međunarodnim ispitivanjem, posebno od kraja rata. Bosanski profesionalni pravnici dobili su kontradiktorne signale od Tribunalala i međunarodnih organizacija. Na primjer, prema Rimskom sporazumu, bosanske vlasti mogu zakonski hapsiti i goniti navodne ratne zločince samo prema saglasnosti Tribunalala. U isto vrijeme, međunarodne organizacije kao što su UNMIB, JSAP i OHR nastavljaju kritikovati bosanski pravosudni sistem zbog nedostatka nezavisnosti, nekompetentnosti i korupcije. Te procjene upućuju poruke bosanskim sudijama i tužiteljima da su pravična suđenja za ratne zločine nemoguća u njihovoj vlastitoj zemlji. S druge strane, međunarodne organizacije izvještavaju da je na lokalnu pravdu lako uticati; da neke sudske mogu biti korumpirani, nekompetentni i/ili pod uticajem nacionalističke politike. S druge strane, ovo nije općenito. Neto efekat tih miješanih poruka može biti da pojača negativne tonove tih signalata. Tako je preovlađujući utisak bosanskih profesionalnih pravnika o Tribunalu i međunarodnim organizacijama u Bosni da te institucije, s nekoliko izuzetaka, imaju malo poštovanja za bosanski pravni sistem. Nastavljajući sa svojim predodređenim programima rada, bez značajnog učešća bosanskih profesionalnih pravnika, međunarodne organizacije rizikuju da potkopaju same ciljeve koje nastoje postići.

Štaviše, mnogi bosanski profesionalni pravnici vide Tribunal i njegove procedure kao znak da je bosanski pravni sistem ispod standarda. Bosanske sudske i tužiteljske organe sagledaju izbor

hibridnog niza procedura koje prije svega otjelovljuju sudske zakone kao negativnu ocjenu građanskog prava i izazov principima bosanskih profesionalnih pravnika. Svaka od tih pravnih struktura ima posebnu kulturu. Struktura građanskog prava vodi do bržeg suđenja, manje svjedoka a uloga sudije je uže definisana.³⁶ Za mnoge bosanske profesionalne pravnike, sudska prava je nedostupno a, s tim, Tribunal.

Bosna je praktično protektorat međunarodne zajednice. Učesnici iz svih nacionalnih grupa zaključili su da zauzimaju malen status u ovom aranžmanu. Bilo je jasno među učesnicima u našem uzorku da se ne smatraju jednakim partnerima u projektu i implementaciji mnogih programa namijenjenih za prepravljanje njihovog pravnog sistema i njihove zemlje. Stavovi prema međunarodnoj zajednici su bili višestruki, a stavovi učesnika o Tribunalu snažno obojeni: neki su bili zahvalni međunarodnoj zajednici za okončanje rata; drugi su se lutili što je trebalo vremena da dođe do intervencije; a drugi su još zamjerali zbog podrške multikulturalnoj, jedinstvenoj Bosni. Uz bespomoćnost uzrokovane teškim ličnim gubitkom, nedostatak informacija o Tribunalu može sastaviti implicitnu poruku da su bosansko pravosude i njegovi tužitelji u najboljem slučaju jedva prihvatljivi, a u najgorem irelevantni. Kao rezultat rata, bosanski profesionalni pravnici su izgubili status a njihov socijalni doprinos je potcijenjen. Uz nedostatak autoriteta što rezultira iz tih gubitaka, sada sebe vide po strani u procesu rekonstrukcije. U odgovor, podržavaju se nacionalističke perspektive, nastavljaju mitovi o predrasudama Tribunalala a njegovi pozitivni doprinosi minimiziraju.

Saznanja pokazuju da nacionalni identitet utiče na mišljenja učesnika u vezi Tribunalala. Na primjer, oni učesnici bosanski Hrvati i bosanski Srbi koji Tribunal predstavljaju kao "političko" tijelo, istovremeno delegitimiziraju Tribunal i brane vlastiti integritet kao profesionalni pravnici. Tako označavajući Tribunal kao "politički", tim učesnicima to pomaže da odbace njegove odluke kao rezultat pravne šarade i da reafirmišu svoju odanost principima neutralne presude i profesionalizma. Štaviše, ovo etiketiranje takođe može služiti da se maskiraju političke predrasude učesnika i izbjegne priznavanje posljedica njihovog političkog izbora. Dalje, bitno je da mi priznamo Tribunal kao političko tijelo u svom začeću, sudsakom izboru i pravilima i procedurama koje očituje.³⁷ Osim toga, njegove aktivnosti i odluke imaju dalekosežne efekte u okviru svake nacionalne grupe i u okviru države kao cjeline. Odsustvo iskrenog razgovora između Tribunalala i bosanskih profesionalnih pravnika u vezi sagledanih političkih dimenzija Tribunalala može indirektno poslužiti da se u Bosni pojača otpor prema Tribunalu.

Potpuno je jasno da bosanski profesionalni pravnici nisu imali tačne informacije o Tribunalu. U najboljem slučaju, ova konfuzija dovela je do nesporazuma kod onih profesionalnih pravnika koji su podržavali Tribunal. U najgorem, odsustvo korektnih informacija hranilo je sumnju i neprijateljstvo među onim učesnicima bosanskim Hrvatima i bosanskim Srbima koji su vidjeli Tribunal kao autoritativni i kritički glas međunarodne zajednice. Za njih, Tribunal je protuslovio njihovom poimanju uloge koju je njihova nacionalna grupa igrala u ratu u odnosu

³⁶ See MIRJAN R. DAMAŠKA, THE FACES OF JUSTICE AND STATE AUTHORITY 19, 51-3 (1986).

³⁷ Bivša predsjednica Tribunalala, Gabrielle Kirk McDonald, priznala je političku prirodu Tribunalala: "Prije svega, mi smo politički sud. Uspostavio nas je Savjet bezbjednosti i to nas čini političkim jer je Savjet bezbjednosti političko tijelo. I kao predsjednik, ja sam to priznala. To ne znači da mi djelujemo na politički način. Sudije su nezavisne." Intervju sa Gabrielle Kirk McDonald, *supra* note 10.

prema ulozi drugih grupa. Međutim, svi učesnici, čak i oni koji su pokazali otvoreno neprijateljstvo prema Tribunalu, izrazili su iskreno zanimanje da primaju više i direktnu komunikaciju od Tribunalala. Nekoliko učesnika koji su imali lične kontakte s Tribunalom otišli su sa dubokim poštovanjem prema Tribunalu i profesionalnom integritetu njegovog osoblja, bez obzira na njihov nacionalni identitet. Njihova iskustva daju razlog da se vjeruje kako se negativni stavovi nekih bosanskih profesionalnih pravnika mogu promijeniti s povećanim kontaktima s Tribunalom.

D. Odgovornost i genocid

Učesnici zauzimaju čvrste stavove prema tome ko je odgovoran i koga treba smatrati odgovornim za zločine počinjene tokom konflikta.³⁸ Čvrstina stavova među učesnicima iste nacionalne grupe ponovo ukazuje da ratno iskustvo učesnika, njihovo poistovjećenje sa određenom nacionalnom grupom i njihova izloženost dominantnim prikazima o ulozi njihove nacionalne grupe u konfliktu pokazuje duboki uticaj. Spremnost učesnika da traže odgovornost za određene pojedince bitno se razlikovala prema nacionalnoj grupi – učesnici Sarajevske grupe bili su najodređeniji. Vrijedno je spomena da su učesnici – Bošnjaci i bosanski Hrvati – koji govore o zločinima koje su potvrdile međunarodne grupe za ljudska prava i tijela pod pokroviteljstvom Ujedinjenih nacija spremniji da traže međunarodnu odgovornost za počinitelje tih zločina. Drugi učesnici – pretežno bosanski Srbi – tvrde da su žrtve a ipak ne opisuju nikakva posebna zvjerstva ili ratne zločine. Izgleda da je za njih odgovornost apstraktan pojam.

Svi učesnici nastoje da predstave ratno iskustvo njihove nacionalne grupe kao iskustvo žrtava. Međutim, međunarodna zajednica vidi bosanske Srbe i bosanske Hrvate kao agresore. Ova razlika u gledištima može objasniti odgovore koji su bili odbrambeni ili neodređeni. Insistiranje tih pravnika na priznavanju patnji ili neshvatanja njihove nacionalne grupe možda je korišteno da bi se skrenula neizgovorena ili prepostavljena kritika ispitivača. Iako iskustvo svake nacionalne grupe nudi jedinstvenu sliku o konfliktu, nedostatak javne diskusije unutar svake nacionalne grupe kritične za ratne zločine počinjene u ime te nacionalne grupe učvršćuje i privileguje jednu “istinu” na račun svih drugih. Iako saznanja ukazuju da je ovaj model posmatran u odgovor na pitanja o odgovornosti uopšte, nigdje nije izraženiji kao u odgovorima na temu genocida.

Na pitanje šta oni kao profesionalni pravnici misle o događanju genocida za vrijeme rata, učesnici su odgovorili prepričavanjem politički prihvatljive verzije događanja iz perspektive njihove nacionalne grupe. Bošnjački učesnici bili su jasni i čvrsti u svojim izjavama da se za vrijeme rata desio genocid nad Bošnjacima, dok su učesnici bosanski Srbi nastojali da istaknu kako se genocid desio nad sve tri strane, da oni nisu znali ni za kakve akte genocida ili da se genocid uopšte nije desio. Pravnici bosanski Hrvati su bili voljni izjaviti da se genocid desio, ali ako je tako, da su onda sve tri strane to pretrpjele. Izjava da se genocid desio na sve tri strane indirektno služi da se prizna da su oružane snage nacionalne grupe učesnika počinile masovne ratne zločine, iako dozvoljavajući upitanom da traži status žrtve za njegovu ili njenu nacionalnu grupu. Proširenje odgovornosti koja karakteriše ovo mišljenje je opasno.

³⁸ Na lokalnom jeziku na kome su učesnici govorili za vrijeme intervjuja, dvije iste riječi za “odgovornost” je moguće razlikovati na osnovu konteksta u kome je riječ korištena.

Dvije su direktnе posljedice pretvaranja svake nacionalne grupe u jednake žrtve genocida. Prvo, ignoriše se istorijski zapis koji pokazuje da su neki patili više od drugih. Na primjer, ovo mišljenje implicitno trivijalizuje događaje kao što je masakr u Srebrenici. Osim toga, ideal o podjednakoj odgovornosti zamraćuje činjenice i ponavlja pogubni istorijski revizionizam nakon Drugog svjetskog rata koji je mučio bivšu Jugoslaviju. Drugo, ova predodžba ima radikalne implikacije na međunarodna pokretanja krivičnog postupka za ratne zločine. Ako su sve strane u konfliktu jednako krine, onda Tribunal treba da optuži i sudi jednakom broju Bošnjaka, bosanskih Srba i bosanskih Hrvata osumnjičenih za ratne zločine – očekivanje koje su izrazili mnogi pravnici bosanski Hrvati i bosanski Srbi. Ovo viđenje takođe pokazuje da same sudije i tužitelji razumiju značajne političke posljedice suđenja. Prezir prema “političkoj prirodi” Tribunal-a odražava realnost da izbor podizanja optužnice od strane Tribunal-a potvrđuje jednu verziju događaja nad drugima. Princip proporcionalnog pokretanja krivičnog postupka, kako su predložili neki učesnici, doveo bi do premalog broja pokretanja krivičnih postupaka protiv bosanskih Srba počinitelja ratnih zločina i/ili pretjeranog gonjenja Bošnjaka i bosanskih Hrvata, pošto postoji razlika u zločinima koje su počinili pripadnici određene nacionalne grupe. Stoga jednak broj optužnica ne daje jednaku pravdu.

Razlika među grupama je posebno izrazita s obzirom na to da smo učesnike pitali da iznesu njihovo *pravno mišljenje* o tome da li se genocid dogodio. Ipak, s nekoliko izuzetaka, učesnici nisu ukazali na pravnu definiciju genocida. Njihovi odgovori pokazali su da učesnici koriste termin “genocid” da opišu ratne zločine uopšte. Kako je poznato, mi ovo uopštavanje korištenja termina genocid vidimo kao mehanizam da se proširi odgovornost za rat. Štaviše, njihovi odgovori pokazuju da učesnici koriste riječ “genocid” da bi uputili na ratne užase uopšte. Njihovo tumačenje pokazalo je kako identitet i nacionalna svijest mogu obojiti pravno rasuđivanje. Nedostatak pravne preciznosti u njihovim odgovorima možda ukazuje da je učesnicima teško da ostanu objektivni kada govore o ovom kontroverznom pitanju.

Nepopustljivost koju su učesnici pokazali u diskusiji o odgovornosti za rat predstavlja ozbiljne implikacije za sposobnost bosanskih pravnika da vode nepristrasna suđenja optuženih ratnih zločinaca. Učesnici su se hvalili njihovom objektivnošću i sposobnošću da nepristrasno presuđuju predmete koji dodu pred njih. U omjeru u kome su pokazali rezerve oko vođenja nacionalnih suđenja za ratne zločine, izjavili su da politički pritisci mogu nagrasti zaštitu pravičnog procesa. Međutim, snažna veza između “pravnog” mišljenja datog o genocidu i identiteta nacionalne grupe učesnika ukazuje da bosanski profesionalni pravnici ne mogu biti neutralni u pitanjima koja se tiču odgovornosti za ratne zločine i genocid. Ti stavovi su razlog za zabrinutost. U vrijeme ove studije, postojala je golema razlika u broju suđenja za ratne zločine u Federaciji i u RS (gdje praktično nije bilo nijedno). Iako priznajemo da suđenja za ratne zločine traže aktivno učešće policijskih i vladinih struktura, dijelimo zabrinutost mnogih učesnika da bosanski pravosudni sistem možda nije spremjan da pravično presuđuje na suđenjima optuženim za ratne zločine.

E. Socijalna rekonstrukcija i pomirenje

Koncept pomirenja u poslijeratnim društvima ostaje neodređen. Osim toga, pozitivni doprinos međunarodnih suđenja za zločine ovom procesu, iako široko i nekritički prihvaćen,

ostaje empirijsko pitanje.³⁹ Materijali koje je ponudio Tribunal i komentari njegovih pristalica ponavljaju važnost suđenja za ratne zločine za proces nacionalnog pomirenja.⁴⁰ Uopšte uzev, pomirenje se odnosi na proces po kome narodi koji su bili nekad neprijatelji ostavljaju na stranu uspomene na prošlo zlo, odriču se osvete i odustaju od ranijih aspiracija njihove grupe u korist posvećenosti idealu zajednice. Kako "pomirenje" ima teološke tonove koji odražavaju hrišćansku religioznu tradiciju, izabrali smo termin "socijalna rekonstrukcija" da bismo opisali razvoj socijalnih institucija, ekonomski razvoj, gradnju zajednice i vezu među ljudima, što može predstavljati opredjeljenje ljudi da žive zajedno.

Rekonstrukcija je sporan pojam. Naša studija pokazuje da široko prihvaćeno vjerovanje da suđenja za ratne zločine – koji individualizuju odgovornost – doprinose socijalnoj rekonstrukciji mogu odražavati više želju nego realnost. U stvari, naša saznanja ukazuju da mnogi pravnici bosanski Hrvati i bosanski Srbi ne vide suđenja za zločine kao integralne za socijalnu rekonstrukciju. Analiza odgovora naših učesnika govori da se socijalna rekonstrukcija možda ne dešava kada su ljudi suočeni sa sudskim odlukama koje ne odgovaraju njihovim viđenjima o onom što se dogodilo, to jest njihovoj "istini". Dokaz da je dovoljno donijeti presudu na sudu zakona možda nije dovoljan da se prevaziđu utvrđena gledišta nacionalne grupe u redovima nekih profesionalnih pravnika. Te priče koje odražavaju nacionalnu ili "etničku" istoriju, bilo savremenu ili staru, imaju dubok uticaj na to kako je naš uzorak sagledao individualne presude. Učesnici u ovoj studiji djeluju u okviru političkog konteksta u koji su uneseni nacionalni identiteti. Moguće je da će transformacija prema otvorenijem i demokratskijem društvu omogućiti tim sudijama i tužiteljima da se odvoje od odanosti nacionalnoj grupi i izraze mišljenje koje je drukčije od sadašnjih nacionalnih priča o ratu. Tako naša studija naglašava kako ratna iskustva i pripovijedanja nacionalne grupe mogu raditi u tandemu da bi izolovali i povećali političku distancu među nacionalnim grupama.

Na primjer, odgovori na pitanje o odnosu između suđenja za ratne zločine i socijalne rekonstrukcije još jednom su odrazili viđenja nacionalne grupe. Za bošnjačke sudije i tužitelje, široko uvriježeno vjerovanje je da socijalna rekonstrukcija dolazi iz individualiziranja krivice, je vrijedna zamisao. Međutim pravnici bosanski Srbi nisu vidjeli vezu između suđenja i socijalne rekonstrukcije. U stvari, oni su se prije svega fokusirali na to da žive sručno pored bošnjačke i hrvatske braće, ali ne u jednom geografskom prostoru. Izgledalo je da su zainteresovani za unapređenje regionalnih vladinih struktura koje su uspostavljene u Dejtonu u okviru RS, nego za jačanje državnih institucija. Tako je Tribunal viđen kao nerelevantan iako su pitanja ekonomske rekonstrukcije i stvaraje posla bili kritični.

Učesnici bosanski Hrvati iz našeg uzorka pokazali su više raznolikosti u svojim odgovorima. Većina su bili pozitivni prema mogućnosti provedivosti jedinstvene države, ali su pobliže odredili svoje opaske ukazujući da će za takav proces trebati mnogo godina. Dvojica su zagovarali troentitetsko rješenje, život jedni pored drugih. Većina je osjećala da će Tribunal vremenom doprinijeti političkoj stabilnosti zemlje. Dok su se neki fokusirali da se prizna da su

³⁹ Vidjeti MICHAEL IGNATIEFF, THE WARRIOR'S HONOR: MODERN CONSCIENCE 164-90 (1997). Ignatieff opisuje "tačke o vjernosti" koje predstavljaju opredjeljenje svjetske zajednice za međunarodna suđenja ratnim zločinima. On pita: "Šta znači za naciju da se složi sa svojom prošlošću?"

⁴⁰ MORRIS & SCHARF *supra* note 2; Outreach Program Proposal *supra* note 4; Kritz, *supra* note 11 at 128-29. Vidjeti *supra* note 10.

žrtve i na kaznu kao sljedeći korak, drugi su naglasili važnost ekonomskog razvoja. Kao što pokazuju nedavni izvještaji ESI i ICG, postojanje države u sjeni Herceg-Bosne pod okriljem Hrvatske demokratske zajednice ("HDZ") vodi do de facto podjele, što OHR nastoji da iskorijeni. Nije bilo jasno kako sudije i tužitelji vide svoje uloge u ovoj državi u sjeni, iako su iskazali podršku za punu integraciju pravosudnih sistema, posebno u Mostaru. Suviše je rano da se ocijeni koliki će biti uticaj smrti hrvatskog predsjednika Tuđmana i poraz HDZ-a na nedavnim izborima, iako očita rigidnost HDZ-a u Hercegovini pokazuje da se u skoroj budućnosti neće desiti značajne promjene.

Samo je manjina bosanskih profesionalnih pravnika u našem uzorku vjerovala da su suđenja za ratne zločine sredstvo za socijalnu rekonstrukciju. Diplomate, svjetski lideri, zvaničnici Tribunal-a i zagovornici ljudskih prava mogu zastupati da Tribunal postigne cilj – pomirenje – za što nema široke baze prihvatljivosti među našim učesnicima. Podaci govore da bosanski profesionalni pravnici ne teže obavezno za budućnošću koja je rekonstrukcija prijeratnih socijalnih aranžmana. Stoga je u pitanju doprinos Tribunal-a socijalnoj rekonstrukciji zato što se može podudarati samo sa uvjerenjima manjine pravnika.

Mnogi pravni komentatori tražili su od Tribunal-a da upotrijebi svoju odluku da obznani autoritativen istorijski zapis o konfliktu u bivšoj Jugoslaviji koji će poslužiti kao osnova za socijalnu rekonstrukciju.⁴¹ Posljednjih godina, bilo je mnogo govora o potrebi javne odgovornosti za prošla kršenja ljudskih prava da bi se unaprijedila zakonitost i jako i demokratsko društvo.⁴² Tradicionalno je ova rasprava bila zamišljena kao izbor između krajnosti: krajnja nekažnjivost prema individualnim suđenjima. Dilema je kako odgovoriti na prošle velike nepravilnosti da bi se omogućilo višestrukim zajednicama sa različitim potrebama i ciljevima da nauče da ponovo zajedno žive. Konačno, iako pravda i odgovornost mogu biti značajni doprinosioci procesu socijalne rekonstrukcije, naša saznanja ukazuju da suđenja za ratne zločine treba da budu koncipirana kao jedan aspekt veće serije mogućih intervencija.

Ova studija naglašava potrebu da se obrati pažnja na sporne zahtjeve nacionalnih grupa, bilo da su žrtve ili agresori. Važno je preispitati pretpostavku da je pamćenje – u formi pravnog zapisa – temelj za socijalnu rekonstrukciju. Za neke grupe, zaborav može biti jedini put ka gradnji zajednici. Za druge, priznanje prošle patnje može biti kamen temeljac socijalne obnove. Međutim, naša saznanja pokazuju da različiti odgovori na rat stvaraju sporne potrebe za puteve oporavka. Nakon masovnog nasilja, ne može postojati konsensus oko toga ko su bile žrtve a ko počinitelji. Iako međunarodna suđenja donose presude bazirane na ispitivanju "činjenica", odgovori naših učesnika pokazuju da njihovo viđenje istine može prevagnuti nad činjenicama

⁴¹ Payam Akhavan, *Justice in the Hague, Peace in the Former Yugoslavia? A Commentary on the United Nations War Crimes Tribunal*, 20.4 HUM. RTS. Q. 737, 782-85 (1998); Aryeh Neier, *Rethinking Truth, Justice, and Guilt after Bosnia and Rwanda*, in HUMAN RIGHTS IN POLITICAL TRANSITIONS: GETTYSBURG TO BOSNIA 39, 49 (Carla Hesse & Robert Post eds., 1999) [ubuduće LJUDSKA PRAVA U POLITIČKIM TRANZICIJAMA]; Ruti Teitel, *Bringing the Messiah Through the Law*, *id.* at 177-90; Naomi Roht-Arriaza, *The Need for Moral reconstruction in the Wake of Past Human Rights Violations: An Interview with Jose Zalaqett*, *id.*, at 195-209. See also *supra* notes 9, 10.; MARTHA MINNOW, BETWEEN VENGEANCE AND FORGIVENESS: FACING HISTORY AFTER MASS GENOCIDE (1998).

⁴² Diane F. Orentlicher, *Settling Accounts: The Duty to Prosecute Human Rights Violations of a Prior Regime*, 100 YALE L.J. 2537. Vidjeti Carla Hesse & Robert Post, *Introduction*, to HUMAN RIGHTS IN POLITICAL TRANSITIONS, *supra* note 41 at 13-31; Ken Roth, *Human Rights in the Haitian Transition to Democracy*, *id.* at 93-127.

kako je to odlučilo međunarodno tijelo. Stoga su, za pravnike bosanske Srbe i bosanske Hrvate, međunarodna suđenja postavljena tako da privileguju potrebe nekih glasova nad drugim.

U svim nacionalnim grupama, učesnici u ovoj studiji vjerovali su da se svi koji su odgovorni za ratne zločine moraju smatrati odgovornim. Ipak, saznanja pokazuju da na sastojke i prioritete za socijalnu rekonstrukciju utiče da li je pojedinac član neke nacionalne grupe koju međunarodna zajednica vidi kao žrtvu ili počinitelja. Osim toga, predlažemo da oni koji su članovi viktimiziranih nacionalnih grupa imaju drukčiji vremenski okvir za pokretanje suđenja za ratne zločine od onih čiji su politički lideri započeli rat ali sami direktno nisu počinili zločine. Za prve, suđenja pojedincima su neposredan i dominatna cilj; za druge, socijalna rekonstrukcija je dugoročan proces koji možda neće uključiti ktrivična suđenja. Moramo uvažiti potrebe žrtava grubih povreda ljudskih prava. Međutim, naša saznanja govore da, ako je socijalna rekonstrukcija vrijedan cilj, onda je važno to postići u okviru rada koji obavezuje one koji su, iako nisu direktno djelovali kao počinitelji, podržavali ciljeve onih koji su se izjasnili za zločine rata i genocid. Pitanje za međunarodnu zajednicu je koje su granice amnezije.

V. PREPORUKE

Ta saznanja ukazuju na potrebna poboljšanja u područjima nezavisnosti sudstva i tužiteljstva, stalnog obrazovanja i bolje komunikacije i saradnje među pravnicima po nacionalnim grupama. Osim toga, saznanja govore da ima nekoliko oblasti u kojima bi se mogle napraviti promjene da bi se potstaklo da bosanski profesionalni pravnici prihvate međunarodna suđenja za zločine. U ovom cilju, mi nudimo sljedeće preporuke:

1. Podržavamo legislaciju koja osigurava nezavisnost sudstva u oba entiteta u BiH. Posebno potičemo akciju da se ustanove odgovarajuće plate – pravovremeno isplaćene – i adekvatne mjere sigurnosti.
2. Podržavamo institucionalizaciju redovnih i trajnih profesionalnih kontakata između profesionalnih pravnika u svakom entitetu. Posebno:
  - a. stalne edukativne programe za bosanske profesionalne pravnike koji treba da budu prošireni i da uključe rasprave o suđenjima za ratne zločine, međunarodnom humanitarnom pravu i standardima međunarodnih ljudskih prava;
  - b. stalne edukativne programe treba da vode međunarodni profesionalci koji imaju valjano znanje o bosanskom pravnom sistemu i tradiciji;
  - c. stalne edukativne programe treba što prije da vode bosanski profesionalni pravnici i/ili profesionalci sa temeljitim poznavanjem tradicije građanskog prava.
3. Podržavamo jačanje nedavno uspostavljenih nezavisnih pravnih udruženja. Ta udruženja treba da nastave da unapređuju reviziju, razvoj i širenje etičkih i profesionalnih standarda za advokate i sudije.
4. Odlučno bodrimo Tribunal da teži za opcijom vođenja suđenja na teritoriji BiH.⁴³ Predlažemo da se takva suđenja održavaju u regiji u kojoj su se desili navodni incidenti.
5. Predlažemo da suđenja za ratne zločine u svakom entitetu vodi tročlano sudske vijeće, od kojih jedan treba da bude sudija koji nije građanin BiH ili neke od zemalja bivše Jugoslavije. Žalbenu reviziju takvih suđenja takođe treba da vodi tročlano sudske vijeće, od kojih jedan treba da bude sudija koji nije građanin BiH ili neke od zemalja bivše Jugoslavije. Takve mjere su opravdane jer će se većina suđenja za ratne zločine održavati u domaćim sudovima BiH, a osjetljivost bosanskih sudija i tužitelja prema nedoličnim političkim uticajima nastaviće se u neodređenom vremenskom periodu.

⁴³ U uspostavljanju Tribunalala, Vijeće sigurnosti je, prema Rezoluciji 827, izjavilo da "Tribunal može zasjedati drugdje [izvan Holandije] kada to smatra potrebnim za efikasno obavljanje svojih funkcija," *supra* note 3.

6. Odlučno podržavamo rigorozan program zaštite za svjedoke, sudeje i profesionalne pravnike uključene u suđenja za ratne zločine koja se održavaju na teritoriji BiH. Adekvatna zaštita mora obavezno biti ponuđena tokom istrage, suđenja i žalbenih postupaka. Ponuda za preseljenje mora biti ponuđena u odgovarajućim instancama. Takav program može tražiti finansijsku podršku i aktivno učešće međunarodne zajednice.
7. Podržavamo koncept programa Tribunala o širem obavještavanju javnosti o njegovom radu. Ovaj program treba da obrati posebnu pažnju na komunikaciju sa bosanskim profesionalnim pravnicima na lokalnom jeziku. Posebno, program treba:
  - a. uspostaviti savjetodavno vijeće bosanskih profesionalnih pravnika koje će odrediti informativne potrebe pravne zajednice i saradivati sa Tribunalom da uputi te potrebe;
  - b. fokusirati se na stalno i brzo širenje tačnih vijesti u vezi aktivnosti Tribunalala. Informacije treba da budu razaslane na lokalnom jeziku putem štampe, kompjutera i videa;
  - c. ponuditi seminare i, radije, druge forme, suočavanja sa profesionalnim pravnicima i zvaničnicima Tribunalala da bi se riješila pitanja nesporazuma, neznanja i zabrinutosti. Ti forumi mogu se održavati uživo ili se voditi posredstvom telekomunikacija;
  - d. smjenjivati bosanske profesionalne pravnike kroz Tribunal u Hagu da bi se iz prve ruke omogućilo praćenje objekata, procedura i sudskih procesa.. Kriteriji za izbor treba da budu transparentni;
  - e. naglasiti sadržaj koji upućuje na takva pitanja kao što su prioriteti optužnica za sud, objašnjenje hibridne prirode procedura, ograničenje djelokruga rada suda i planirani uticaj odluka suda u Bosni.
8. Preporučujemo da se unaprijedi komunikacija između Tribunalala i naroda BiH. Komunikacije treba da se održavaju na lokalnom jeziku i treba koristiti sve grane medija. Treba potaknuti civilno društvo da uključi predstavnike Tribunalala u događaje u okviru zajednice, uključujući profesionalne konferencije i sastanke i događaje u organizaciji NGO. Iako su konferencije za štampu korisne, na takvim aktivnostima službenici Haga treba da budu vidno prisutni.
9. Predlažemo da se osobe čije se mišljenje uvažava i davaoci usluga, kao što su odgojitelji, zdravstveni radnici, novinari, lideri bosanskih nevladinih organizacija, predstavnici građanskog društva, socijalni radnici i pisci, takođe smjenjuju kroz Tribunal ili okupljaju svi zajedno iz oba entiteta u Hagu da bi razriješili pitanja

nesporazuma, neznanja i zabrinutosti. Kriteriji za izbor treba da budu transparentni.

10. Tražimo da Tribunal saziva i bude vidno prisutan na periodičnim sastancima zajednice u BiH. Ti sastanci treba da se održavaju na različitim lokacijama u cijeloj zemlji i uključe gradove i sela izvan većih gradova.
11. Odlučno podržavamo OHR da poduzme organizaciju međuentitetskog savjeta koji će da ispita niz alternativnih mehanizama da bi se unaprijedila socijalna rekonstrukcija. Kako bosanski profesionalni pravnici jednako ne povezuju suđenja za ratne zločine sa socijalnom rekonstrukcijom, takav savjet trebao bi da analizira i nudi preporuke da se unaprijedi demokratizacija, otvorena komunikacija i slobodna štampa, međuentitetski razvoj malog biznisa i vjerska i kulturna tolerancija. Članovi ovog savjeta treba da odražavaju ravnotežu s obzirom na pol i nacionalno porijeklo i uključe predstavnike akademskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja, medija, nevladinih organizacija, profesionalnih udruženja i vjerskih zajednica.
12. Predlažemo da saznanja u ovoj studiji mogu ponuditi uvide koji pojačavaju efikasnost Međunarodnog suda za zločine. U institucionalnim strukturama i aranžmanima – koje tek treba stvoriti – procedure, položaji i resursi treba da budu ustanovljeni i namijenjeni da maksimiziraju uticaj i razumijevanje suđenja unutar direktno zainteresovanih zajednica. Posebno procedure i programi treba da ponude sljedeća pitanja:
  - a. suđenja treba da budu locirana na ili što bliže teritoriji na kojoj su se desili navodni incidenti;
  - b. ciljevi, izbor sudija, prioriteti za optužnice i drugi mehanizmi ICC treba da budu transparentni i valjano saopšteni na lokalnom jeziku zemlje u kojoj su se desili navodni incidenti;
  - c. pravila dokaznog postupka i procedura kojima se rukovodi ICC treba da uzmu u obzir značajne pravne tradicije. U omjeru u kome postoji fleksibilnost u pravilima, njihova primjena treba da odgovara pravnoj kulturi zemlje u kojoj su se desili navodni incidenti.
  - d. procedure kojima se rukovodi istraga, suđenje i žalbene faze treba da budu valjano saopštene na lokalnom jeziku članovima pravne profesije u zemlji u kojoj su se desili navodni incidenti;
  - e. treba ispitati nove načine uključivanja predstavnika pravosuđa zainteresovanih zemalja u proces presuđivanja;

- f. treba razmotriti dodatne intervencije koje su drukčije ali komplementarne za suđenja, kao što su olakšavajući, s obzirom na kulturu prihvatljivi mehanizmi pravde.

DODATAK A

Pravda, odgovornost i obnova u bivšoj Jugoslaviji: Studija o bosanskim sudijama na osnovu intervjua i drugi važni informatori⁴⁴

Šifra pitanja:

Pitanja u ravnoj štampi: demografska informacija.

Pitanja u kurzivu: Kako rad međunarodnog tribunala za ratne zločine doprinosi lokalnim naporima u socijalnoj rekonstrukciji?

Pitanja masnim slovima: Kako rat i promjene u identitetu utiču na vršenje sudske funkcije?

PITANJA VELIKIM SLOVIMA: KAKVA JE ULOGA PRAVDE I PRAVNOG SISTEMA U SOCIJALNOJ REKONSTRUKCIJI?

Da li se sagovornik slaže _____ Y _____

I. Demografska slika{tc "I. Demographics"}

A. Iskustvo {tc "

A. Experience " \l2 }

Kako ste postali sudija?

Gdje ste se školovali?

Da li ste se ikad školovali izvan Jugoslavije?

Koliko dugo ste sudija?

Zašto ste postali sudija? (motivacija)

U čemu se sastoje vaši profesionalni kontakti sa sudijama u drugom entitetu?

B. Lična karta {tc "B. Personal background " \l 2}

Kada ste rođeni?

Gdje ste živjeli i koliko?

II. Uloga sudije

{tc "II. Role of the Judge"}

Šta vidite kao najvažniju ulogu sudije?

-U sudnici?

-Izvan sudnice?

Kako je rat 1992-1995. uticao na vaše motive da budete sudija?

Kako je uticao na vašu karijeru?

⁴⁴ Ovaj upitnik preveden je na tri lokalna jezika BiH.

Da li je nacionalni identitet strana u vašoj sudnici proporcionalno drukčiji nego prije rata?

Da li je nacionalni identitet strana uključen u sudske zapise?

Da li se to promjenilo od rata?

Da li mislite da sudske odluke mogu igrati ulogu u mijenjanju stavova ljudi?

Možete li nam dati neke primjere gdje se ovo dogodilo?

Kako su se, po vašem mišljenju, zakon i njegova primjena promijenili od rata?

KAKVA JE ULOGA SUDIJE U ODNOSU NA POVRATAK IZBJEGLICA? (DA LI SUDIJE TREBA DA STRIKTNO PRIMJENJUJU PRAVNE ANALIZE ZA POVRATAK IZBJEGLICA NJIHOVIM DOMOVIMA, ILI TREBA DA PRIZNAJU ČINJENICU DA JE OSKUDICA U STAMBENOM FONDU I DA BI POVRATAK IZBJEGLICA MOGAO PROIZVESTI DOMINO EFEKAT?)

III. Identitet i uticaj rata na sudije

A. Nacionalna karta

S kojom se nacionalnom grupom identifikujete i zašto?

S kojom se nacionalnom grupom identifikuju (identifikovali) vaši roditelji?

Da li ste se prije rata identifikovali s drukčijom nacionalnom grupom?

B. Uticaj rata {tc "B. Impact of the war " \l 2}

Koja je bila najznačajnija promjena u vašem životu od izbjivanja rata?

Da li je vaše zdravlje narušeno ratom?

Da li je neko od vaše porodice ili prijatelja poginuo ili nestao ili ranjen za vrijeme rata?

Da li ste ikad bili u vojsci? Ako jeste, kada?

Da li ste služili kao vojni sudija u periodu rata 1992-1995.?

Da li ste ikad bili član neke političke partije?

Da li ste sada politički aktivni?

IV. Domaći efekti Tribunal-a{tc "IV. Domestic Effects of the ICTY"}

A. Pravne definicije {tc "A. Legal definitions " \l 2}

KAKO DEFINIŠETE ZAKONITOST?

KO U BOSNI I HERCEGOVINI DANAS VJERUJE DA JE ZAKONITOST NAJBOLJI NAČIN DA SE RIJEŠE SPOROVI? SUDIJE? ADVOKATI? JAVNOST? POLITIČKI LIDERI?

DA LI SE OVO PROMIJEНИЛО OD RATA?

DA LI PRAVOSUDNI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI VIDITE KAO EFIKASAN NAČIN DA SE RIJEŠE KONFLIKTI?

AKO JESTE, DA LI JE TO TAČNO ZA SPOROVE IZMEĐU LICA RAZLIČITIH NACIONALNIH GRUPA?

AKO NIJE, ZAŠTO NIJE, I DA LI JE DRUKČIJE ZA SPOROVE IZMEĐU LICA RAZLIČITIH NACIONALNIH GRUPA?

DA LI MISLITE DA VAŠE KOLEGE (U VAŠEM KANTONU/REGIJI) MOGU OBEZBIJEDITI PRAVIČNO SUĐENJE POD SADAŠNJIM TEŠKIM USLOVIMA?

Kako biste objasnili pravnu odgovornost?

Kako odgovornost utiče na vaše odluke u sudu?

Da li pojedince treba smatrati više ili manje odgovornim za njihove postupke za vrijeme ratnog stanja?

- Ako je tako, kako? Ako nije, zašto ne?

Šta mislite kakav je odnos između utvrđivanja široke odgovornosti ratnih zločinaca i socijalnog napretka i ekonomskog razvoja u Bosni i Hercegovini?

B. Dejtonski sporazum i formalne strukture {tc "B. Dayton Accords and formal structures "\l 2}

KAKVU ULOGU ENTITETSKI USTAVI RS I FEDERACIJE IGRAJU U POMIRENJU I SOCIJALNOJ OBNOVI?

DA LI MEĐUNARODNO PRAVO IMA UTICAJA U VAŠOJ SUDNICI? AKO UTIČE, KAKO UTIČE?

Šta smamate najvišim zakonom zemlje?

DA LI TREBA OSNOVATI VRHOVNI SUD BOSNE I HERCEGOVINE?

C. Koncepti odgovornosti

PO VAŠEM PRAVNOM MIŠLJENJU, DA LI SE IGDJE U BOSNI I HERCEGOVINI DESIO GENOCID?

NAD KIM SU POČINJENI TI AKTI GENOCIDA?

DA LI IKOGA SMATRATE ODGOVORNIM ZA RAT?

Da li mislite da privođenje ratnih zločinaca na suđenje može odvratiti buduće ratne zločine?

D. Poznavanje Tribunalala {tc "D. Knowledge of the ICTY " \l 2}

Šta mislite o Tribunalu?

Šta biste voljeli vidjeti da Tribunal ostvari?

Kakve biste promjene unijeli u sadašnje procese ili strukturu Tribunalala?

Na koga bi se Tribunal trebao usmjeriti? Na lica najvišeg ranga, kao što je Milošević, ili nekog ko je učestvovao u ratnim zločinima?

Šta mislite kako bi drugi (vaši susjedi, prijatelji, kolege) voljeli vidjeti da to oni urade?

Gdje bi se trebala održavati suđenja za ratne zločine?

Šta mislite o praksi zapečaćenih optužnica?

Kako Tribunal utiče na život u Bosni i Hercegovini?

Da li mislite da su građani Bosne i Hercegovine zainteresovani za aktivnosti Tribunalala?

Da li bi trebali da budu?

Da li Tribunal utiče na proces "približavanja"?

Da li utiče na proces obnove i razvoja?

Da li mislite da Tribunal utiče na viđenja ljudi o odgovornosti u vezi rata u Bosni i Hercegovini?

Koje ste slučajeve pratili na Tribunalu?

Kako dobijate vijesti u vezi Tribunalala?

Da li je Tribunal uticao na procedure u vašoj sudnici?

Da li ste uputili neki slučaj na Tribunal?

Da li je Tribunal od vas tražio dokaze?

Kako Putni propisi utiču na vašu sudnicu?

Da li drugi postupci Tribunalala, kao što su odluke, optužnice i žalbe, igraju ulogu u vašem odlučivanju?

V. Domaća suđenja ratnim zločinima{tc "V. Domestic War Crimes Trials"}

KAKVO JE SUĐENJE RATNIM ZLOČINIMA KADA SE VODI U BOSNI I HERCEGOVINI? KAKO IDENTIFIKUJETE TAKVO SUĐENJE?

DA LI DOMAĆA SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE IMAJU EFEKTA NA SOCIJALNU REKONSTRUKCIJU?

DA LI NAM, ZA NEŠTO OD OVOG, MOŽETE DATI PRIMJERE?

[Obveznjediti zaključne rasprave za narode i njihove zajednice; stimulisati oporavak i pomirenje, rekonstrukciju; odvratiti buduće ratne zločine]

DA LI SE U VAŠOJ SUDNICI ODRŽAVAЛО SUĐENJE RATNIM ZLOČINIMA?

U VAŠOJ ZAJEDNICI?

MOLIMO VAS DA NAM KAŽETE O TOM SUĐENJU. (KAKAV JE BIO REZULTAT SUĐENJA? KAKVE SU BILE POSLJEDICE NA VAŠU SUDNICU? UNUTAR VAŠE ZAJEDNICE?)

KOLIKO SE TO SUĐENJE RAZLIKovalo od drugih suđenja u vašoj sudnici?

[AKO ODLUKU NIJE DONIO OVAJ SUDIJA...] **DA LI JE TO BIO TIPIČAN REZULTAT? PO VAŠEM MIŠLJENJU, DA LI JE TO BIO NAJBOLJI MOGUĆI REZULTAT?**

AKO NIJE, KOJI SU SPECIFIČNI USLOVI KOJI BI SUĐENJE UČINILI PRAVIČNIM?

ŠTA STE UČINILI/ČINITE/ĆETE UČINITI DA OSIGURATE DA SUĐENJA RATNIM ZLOČINIMA BUDU PRAVIČNA?

DA LI JE MOGUĆ ZAJEDNIČKI ŽIVOT U BOSNI I HERCEGOVINI?

NA KRAJU:

Imate li pitanja koje biste nam htjeli postaviti?

Ima li pitanja koje smo vam trebali postaviti a nismo?

Hvala!

DODATAK B

**TABELA 1
SLIKA UZORKA—SUDIJE**

LIČNA I PROFESIONALNA KARTA SUDIJA		
	Broj	Procenat
Broj sudija	26	100%
Prosjek starosne dobi	48.5	—
Prosjek sudijskog staža	13.5	—
Žene	4	15%
Muškarci	22	85%
Bosanski Srbin	8	31%
Bosanski Hrvat	10	38%
Bošnjak	8	31%
RATNO ISKUSTVO		
Izgubljen stan	11	42%
Ranjen ili ubijen rođak	19* (jedan sudija nije pitan)	73%

**TABELA 2
SLIKA UZORKA—TUŽITELJI**

LIČNA I PROFESIONALNA KARTA TUŽITELJA		
	Broj	Procenat
Broj tužitelja	6	100%
Prosjek starosne dobi	49.5	—
Prosjek tužiteljskog staža	17	—
Žene	2	33%
Muškarci	4	67%
Bosanski Srbin	1	17%
Bosanski Hrvat	2	33%
Bošnjak	3	50%
RATNO ISKUSTVO		
Izgubljen stan	2	33%
Ranjen ili ubijen rođak	2	33%

DODATAK C

Koji je vrhovni zakon u zemlji?⁴⁵

BOŠNJAK	HRVAT	SRBIN
Ustav BiH	Ustav Federacije BiH	Ustav RS
Ustav	Ustav	Ustav RS
Ustav BiH	Ustav Federacije BiH	Ustav RS
Ustav BiH	Ustav Federacije BiH	Ustav RS
Ustav BiH	Ustav BiH	RS i BiH
Ustav BiH	Ustav BiH	Ustav BiH
Ustav BiH	Ustav BiH	Ustav RS
Ustav BiH	Ustav BiH	Ustav RS ili BiH
Ustav BiH	Ustav	Ustav RS
Ustav BiH	Ustav Federacije BiH	
Ustav BiH	Ustav BiH	

---

⁴⁵ Na ovo pitanje odgovorio je trideset jedan od 32 učesnika.

DODATAK D

Da li treba osnovati Vrhovni sud Bosne i Hercegovine?⁴⁶

BOŠNJAK	HRVAT	SRBIN
DA	“Političko pitanje”	NE
DA	DA	NE
DA	“pod izvjesnim uslovima”	NE
DA	DA	NE
DA	DA	NE
DA	DA	DA
DA	DA	NE
DA	DA	DA
DA	NE	NE
DA	NE	
	DA	

⁴⁶ Na ovo pitanje odgovorilo je trideset od 32 učesnika.

DODATAK E

- 1.Po vašem pravnom mišljenju, da li se igdje u Bosni i Hercegovini desio genocid?⁴⁷**
2.Kome/nad kim?

BOŠNJAK	HRVAT	SRBIN
DA “U ovoj zemlji bilo je previše genocida.” “Agresija na BiH kao priznatu rezolucijom Savjeta bezbjednosti.”	DA “Nad sve tri nacije.”	DA “Svim – tri - narodima.”
DA “Nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom, nesrpskim stanovništvom.”	NE ZNAM “...Ja govorim o pravnim ocjenama izvjesnih postupaka i ne mogu dati samo približan sud.”	VJEROVATNO “Mislim da su to učinili svi svima”
DA “...lično nemam nikakvu informaciju pa vam ne mogu reći gdje se to desilo i šta se desilo.”	DA “...nad sva tri naroda, protiv sve tri nacije.”	DA “Kako sam čuo, to je bio genocid počinjen svuda.”
DA “Nije to bilo ‘etničko čišćenje.’ Desio se na svim stranama, ali ne možete porediti primjere. Tu je Srebrenica.”	DA “Protiv svih. Sve zavisi od toga ko je u to vrijeme bio u kakvoj situaciji... To je samo pitanje mogućnosti.”	NE

⁴⁷ Na ovo pitanje odgovorio je trideset jedan od 32 učesnika.

DA “Mislim da je genocid počinjen nad bošnjačkim narodom.”	DA “...Srpska agresija je svakako bila genocid nad bošnjačkim I hrvatskim narodom.” “Siguran sam da je prvo bio protiv bošnjačkog I hrvatskog naroda, stvarno ne znam da li je genocid počinjen nad Srbima.”	NE “U zoni moje nadležnosti mislim da nije.”
DA “To je dobro poznata činjenica.” “Svi mi znamo, i počev od Srebrenice mi svi znamo nad kim.” “Pa, bilo je nešto genocida nad Hrvatima.”	DA “Genocid se desio na svim stranama.”	DA “Nad svim etničkim grupama.”
DA “Ovdje, najviše nad muslimanskim stanovništvom.” “Najviše, najviše nad muslimanima.”	“To je političko pitanje.”	NE ZNAM
DA “...užasan.” “Školski primjer genocida u Srebrenici.” “Protiv Bošnjaka.” “Nad drugima, samo ubistva, ali ne genocid.”	DA “Nad sva tri naroda. Svi su počinili genocid, neki više, neki manje, ali sve tri strane počinile su genocid.”	“Ne želim da govorim o tome.”

DA “Ako počnete od definicije genocida koju koristi... Tribunal, mislim da se u odnosu prema Bošnjacima genocid desio, posebno u nekim dijelovima.”	DA “...svuda, sve tri strane.” “...neke strane su imale veću moć...” “I kao obično, ljudi koji su najmanje spremni najviše pate.”	NE “Nemam nikakvih dokaza i informacija da li se to negdje desilo. U našem kraju, ja nemam informacija.”
DA “Ne želim čak govoriti o Bosni i Hercegovini. U ovom gradu, za deset dana ubijeno je preko 3.000 ljudi. Ako to nije genocid, onda ne znam šta je.” “Ovdje, nad Bošnjacima.”	MOŽDA “Ne mislim da se igdje u BiH desio stvarni genocid, onaj potpuni. Na neki način, bio je genocid, na drugi baš nije, niste imali jedan narod koji je stvarno cijeli zbrisani.”	
DA “Ja čak ne želim razgovarati o Bosni i Hercegovini. U ovom gradu, za deset dana ubijeno je više od 3.000 ljudi. Ako ovo nije genocid, ne znam šta je.” “Ovdje, nad Bošnjacima.”	DA “...desio se nad bošnjačkim narodom.” “Imate kao primjer Srebrenicu. I druga mjesta slična Srebrenici.”	